

Kerk, Krimp en Kans. Impuls voor West-Zeeuws-Vlaanderen

Terugblik op een inspirerend project

Kerk
Krimp
en
KANS

Kerk, Krimp en Kans.
Impuls voor West-Zeeuws-Vlaanderen

Terugblik op een inspirerend project

Inhoud

Voorwoord	5
Inleiding	7
Projectkader	8
Fase 1 Weten en waarderen	11
Fase 2 Draagvlak en drama	20
Fase 3 Project en profijt	30
Conclusie en aanbevelingen	37
Samenvatting	41
Bijlage 1 Projectorganisatie	42
Bijlage 2 Media-aandacht	43
Colofon	46

Voorwoord

De voorbereidingen voor het project 'Kerk, Krimp en Krans. Impuls voor West-Zeeuws-Vlaanderen' startten eind 2012. De aanleiding was de in 2011 gepresenteerde nota *Kiezen voor Karakter* waarin de Rijksoverheid haar visie op de omgang met het onroerend cultureel erfgoed presenteerde. In nauwe samenwerking met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE), de Provincie Zeeland en de gemeente Sluis werkte de Stichting Cultureel Erfgoed Zeeland (SCEZ) een projectvoorstel uit gericht op een proactieve aanpak voor het in beeld brengen van de kansen van het religieus erfgoed voor deelaspecten van de leefbaarheid in het westelijk deel van Zeeuws-Vlaanderen.

Het projectvoorstel was in mei 2013 gereed. Na verdere afstemming tussen de RCE en de Provincie, het ondertekenen van een uitvoeringsovereenkomst door beide partijen en het verlenen van een subsidie door de Provincie startte het project begin 2014. In oktober 2015 volgde de oplevering. In de tussentijd is er door de vele betrokken partijen en personen met veel inzet en enthousiasme samengewerkt om kennis te vergaren en inzicht te verkrijgen over de betekenis van het religieus erfgoed in een regio met een afnemende bevolkingsgroei.

Het project was in zijn deelprojecten en activiteiten divers en ambitieus. Het projectverloop was dientengevolge dynamisch. Niet alleen is er aandacht besteed aan de manier waarop de kansen en mogelijkheden voor de historische kerken in beeld kunnen worden gebracht en de rol en de betekenis daarin voor de Sluise samenleving, maar er is ook daadwerkelijk gewerkt aan twee business cases, de kerken van IJzendijke en Breskens.

Dat het project als zodanig succesvol kon worden afgesloten is vooral te danken aan David Koren, adviseur cultuurhistorie en monumenten bij de SCEZ. Als projectleider zag hij kans partijen en personen aan het project te binden. Hij deed dit innemend, vriendelijk en als het nodig was doortastend en volhardend. Veelal betrof het partijen en personen die elkaar nog niet kenden en niet eerder hadden samengewerkt. Het gezamenlijke, lokale 'eigen' erfgoed bleek in de praktijk een sterke, bindende factor.

De projectroep en de klankbordgroep vervulden een belangrijke rol in het project. In de projectgroep waren alle projectpartners vertegenwoordigd: RCE, Provincie Zeeland, gemeente Sluis en SCEZ. In de klankbordgroep, met wethouder Peter Ploegaert als inspirerend voorzitter, hadden vertegenwoordigers zitting van onder andere de diverse kerkelijke gezindten (eigenaren van kerkgebouwen), dorpsraden en een wooncorporatie.

Alle bij het project betrokken partijen kunnen terugkijken op een geslaagde 'pilot'. Dat wil nog niet zeggen dat het werk nu is gedaan. De conclusie en de aanbevelingen van deze terugblik geven aan hoe in de komende jaren de positie van de historische kerkgebouwen in de Sluise samenleving verder vorm en inhoud kan krijgen. Het onderkennen van een gedeeld belang en een open blik lijken de sleutel tot succes.

Wim Scholten, directeur SCEZ

Inleiding

In deze terugblik wordt de balans opgemaakt van het project 'Kerk, Krimp en Kans. Impuls voor West-Zeeuws-Vlaanderen'. Gedurende een periode van ruim twee jaar (mei 2013 - oktober 2015) is er nauwgezet gewerkt aan de voorbereiding en uitvoering van het project, waaronder een groot aantal deelprojecten. Deze deelprojecten zijn opgezet als een logische trits van onderzoeken, activiteiten en business cases.

De terugblik schetst kort het kader waarbinnen het project is uitgevoerd. Er wordt daarna ingezoomd op de directe en voor zover van toepassing ook meetbare resultaten van de verschillende deelprojecten, verdeeld over de drie projectfasen. De conclusie en aanbevelingen geven aan hoe het project heeft bijgedragen en nog verder kan bijdragen aan de betekenis van religieus erfgoed voor de regio.

De effecten van het project voor de langere termijn laten zich niet voorspellen. Die zijn voor een belangrijk deel afhankelijk van de mate waarin kerkeigenaren, de gemeente Sluis, de Provincie Zeeland, het Rijk en in brede zin de samenleving de komende tijd uitvoering willen en kunnen geven aan de aanbevelingen. Naast een verantwoording van het project is het doel van deze terugblik ook om input te geven aan verdere ideeënvorming, kennisontwikkeling en het bedenken van praktische oplossingen voor het behoud van waardevolle kerken die betekenis hebben voor de leefbaarheid van de regio.

Projectkader

'Kerk, Krimp en Kans. Impuls voor West-Zeeuws-Vlaanderen' is een pilotproject gefinancierd door de RCE en de Provincie Zeeland. De projectleiding en uitvoering was in handen van de SCEZ in nauwe samenwerking met de gemeente Sluis en ondersteund door de Provincie en de RCE. Het project heeft tot doel de kansen in beeld te brengen van religieus erfgoed voor de leefbaarheid van de gemeente Sluis. Op basis van het projectplan van de SCEZ is door de RCE een uitvoeringsovereenkomst gesloten met de Provincie die uiteindelijk verantwoordelijk is voor de beschikking van de totale subsidie van het project.

Kerken als kans?

Het op peil houden van de leefbaarheid van het westelijk deel van Zeeuws-Vlaanderen is een cruciaal punt als het gaat om het begeleiden van krimp. Het voorkomt een negatieve spiraal. Het verbeteren van de leefbaarheid heeft een gunstig effect op de demografische ontwikkeling. Recente studies wijzen uit dat aantrekkelijk wonen in een krimpgebied prima kan. Voorwaarde is dan wel dat de leefbaarheid van de woonomgeving overeind blijft en dat de regio een positief imago blijft houden. Dit onderstreept de noodzaak de bijzondere karakteristieken van de regio te behouden en het liefst nog verder in de schijnwerper te zetten. De identiteit van een regio is dan ook een belangrijke variabele.

Er zijn vijf aspecten die van invloed zijn op de leefbaarheid en daarmee ook op de bevolkingsontwikkeling. Dat zijn bereikbaarheid, voorzieningen, ruimtelijke kwaliteit, werkgelegenheid en sociale cohesie. Het bijzondere is dat kerken (religieus erfgoed) in meer of mindere mate van invloed kunnen zijn op al deze deelaspecten.

1. **Bereikbaarheid.** Kerken als bakens en oriëntatiepunten in het landschap.
2. **Voorzieningen.** Kerken als eigenstandige voorziening voor het geestelijk welzijn van de bevolking en daarnaast is een kerk in potentie een voorziening voor allerlei sociale voorzieningen (zangkoor, nevenactiviteiten en dergelijke).
3. **Ruimtelijke kwaliteit.** Vanwege de monumentale waarden van kerken, als 'centrale plaats' in stad en dorp en vanwege de eerder genoemde functie van bakens in het landschap en uniek beeldmerk

van de verschillende kernen. Daarnaast speelt een goede ruimtelijke kwaliteit een rol bij het aantrekken van toeristen, maar ook als vestigingsmilieu voor bewoners en bedrijven.

4. **Werkgelegenheid.** Kerken zijn beeldbepalende gebouwen waarin ook economische en maatschappelijke functies kunnen worden ondergebracht (vermeerdering vastgoedwaarde) en om die reden kunnen bijdragen aan de ontwikkeling van werkgelegenheid. Ook vormen kerken onderdeel van een 'toeristisch product' en kunnen ze een rol spelen als beeldmerk in logo's en *branding* van plaatsen. Indirect dragen ze zo bij aan de werkgelegenheid van een regio.
5. **Sociale cohesie.** Kerken als plaats van samenwerking voor geloofsbeleving, maar ook voor andere aan de geloofsbeleving gerelateerde functies als zangkoren, jeugdgroepen en dergelijke.

Kerkgebouwen als zodanig zijn niet in staat om krimp tegen te gaan. Maar als het behoud daarvan betekenis krijgt voor de samenleving ontstaan er kansen voor versterking van de leefbaarheid en de vitaliteit van de regio.

Uitdaging

De gemeente Sluis telt meer dan twee keer zoveel kerken als gemiddeld in Zeeland. De gemeente telt 40 kerken op nog geen 25.000 inwoners. Zeeland telt bijna 300 kerken op ongeveer 380.000 inwoners. Het project was uitdagend, niet alleen door de relatief grote omvang van het religieus erfgoed, maar vooral ook door de gewenste proactieve aanpak waarbij het religieus erfgoed in West-Zeeuws-Vlaanderen in verband wordt gebracht met de geïdentificeerde deelaspecten van de leefbaarheid van de regio.

De aanpak is toegepast bij het uitvoeren van het onderzoek, het opwekken van discussie en interesse, alsmede bij de brede marktverkenning van de meest kansrijke richtingen gebaseerd op een aantal belangrijke ontwikkelingen in de regio. Per projectfase en per projectonderdeel is de aanpak vertaald in doelstellingen.

Projectgroep en klankbordgroep

Voor de organisatie van 'Kerk, Krimp en Kans. Impuls voor West-Zeeuws-Vlaanderen' is een projectgroep en een klankbordgroep samengesteld.

De projectgroep bestond uit vertegenwoordigers van

de vier projectpartners. Hier zijn de operationele lijnen uitgezet, besluiten genomen en de voortgang van het project gemonitord. Afwijkingen van het projectplan zijn ter goedkeuring voorgelegd aan de RCE en de Provincie. De projectgroep is elf keer bijeen geweest.

De klankbordgroep bestond eveneens uit vertegenwoordigers van de vier projectpartners, echter aangevuld met vertegenwoordigers van verschillende maatschappelijke geledingen die in de gemeente Sluis een rol van betekenis spelen. De klankbordgroep adviseerde en dacht mee over de uitvoering, en droeg via het eigen netwerk bij aan het maatschappelijk draagvlak binnen de gemeente Sluis. De klankbordgroep is zes keer bijeen geweest.

De samenstelling van de project- en de klankbordgroep is te vinden in bijlage 1.

Communicatie

De communicatie over het project 'Kerk, Krimp en Kans. Impuls voor West-Zeeuws-Vlaanderen' had naast het informeren van de directe betrokkenen bij het project ook ten doel het delen van informatie met een brede groep mensen die betrokken, geïnteresseerd of werkzaam zijn ten aanzien van dit thema. Hiermee werd beoogd het netwerk ten aanzien van dit onderwerp verder te vergroten, nieuwe samenwerkingsverbanden tot stand te brengen en de belangstelling voor krimp en religieus erfgoed warm te houden.

Om de communicatie over het project in goede banen te leiden is een communicatieplan opgesteld. Belangrijk onderdeel daarvan was het inrichten van een speciale pagina op de website van de SCEZ. Hierop was alle relevante informatie over het project en de projectvoortgang te vinden. Na afloop van de verschillende deelprojecten en activiteiten zijn korte impressies gepubliceerd. Alle projectopbrengsten zijn op de website gepubliceerd en daarmee voor iedereen raadpleegbaar en te gebruiken.

Via de website zijn de verdere ontwikkelingen te volgen zoals het opstellen van gemeentelijk beleid van Sluis en de nevenbestemming van de rooms-katholieke kerk in IJzendijke.

Het project 'Kerk, Krimp en Kans'. Impuls voor West-Zeeuws-Vlaanderen' staat centraal op het provinciale symposium van 5 november in IJzendijke. Aan het project zal verder nog uitgebreide aandacht worden besteed op het landelijke symposium over

religieus erfgoed in Amersfoort op 12 februari 2016. Tijdens dit laatste symposium wordt in samenwerking met de RCE tevens een publicatiebrochure gepresenteerd met de belangrijkste bevindingen van het project. Een overzicht van de media-aandacht rondom het project is te vinden in bijlage 2.

Voortgang

Gedurende de looptijd van het project is twee keer een voortgangsrapportage aan de Provincie (en de RCE) uitgebracht over de voortgang en de tussentijdse opbrengsten van het project, in oktober 2014 en februari 2015. De looptijd van het project is ten behoeve van een zorgvuldige verantwoording met drie maanden verlengd (tot en met september 2015).

Substantiële afwijkingen ten opzichte van het projectplan zijn er niet geweest. Wel zijn er in de loop van het project keuzes gemaakt in het wel of niet geheel of gedeeltelijk doorgaan van de bij aanvang onderscheiden producten van het project. De factor tijd en de beschikbare financiële middelen waren daarop van invloed. Het betreft de volgende keuzes:

- Afgezien is van het inrichten van een aparte website voor het melden van leegstand. De mogelijkheid van een meldpunt wordt wel meegenomen bij de vernieuwing van de website van de SCEZ in 2016.
- Er komt een database van de wederopbouwkerken in Zeeland.
- Afgezien is van het inrichten van een interactieve tentoonstelling.
- Er komt een publicatiebrochure met de belangrijkste bevindingen van het project.
- Het opleveren van een kerkenvisie ('kerkenboek') is beperkt tot het geven van input voor een beleidsvisie van de gemeente Sluis.

Fase 1 | Weten en waarderen

In deze fase ging het om het verzamelen van informatie om in de toekomst gefundeerde beleidskeuzes te kunnen maken ten behoeve van behoud en ontwikkeling van kerkgebouwen, met name in de relatie tot de bevolkingskrimp van de regio. Omdat beide componenten - zowel 'kerk' als 'krimp' - aan de orde moesten komen, was een breed scala aan onderzoek

noodzakelijk. In totaal zijn er vijf onderzoeken uitgevoerd, twee meer dan waarmee in het projectplan rekening was gehouden. De reden was dat het ruimtelijke aspect nog wat onderbelicht bleek (SWOT-analyse van de kernen) en dat het draagvlak een niet te onderschatten factor is die anders onvoldoende belicht zou worden.

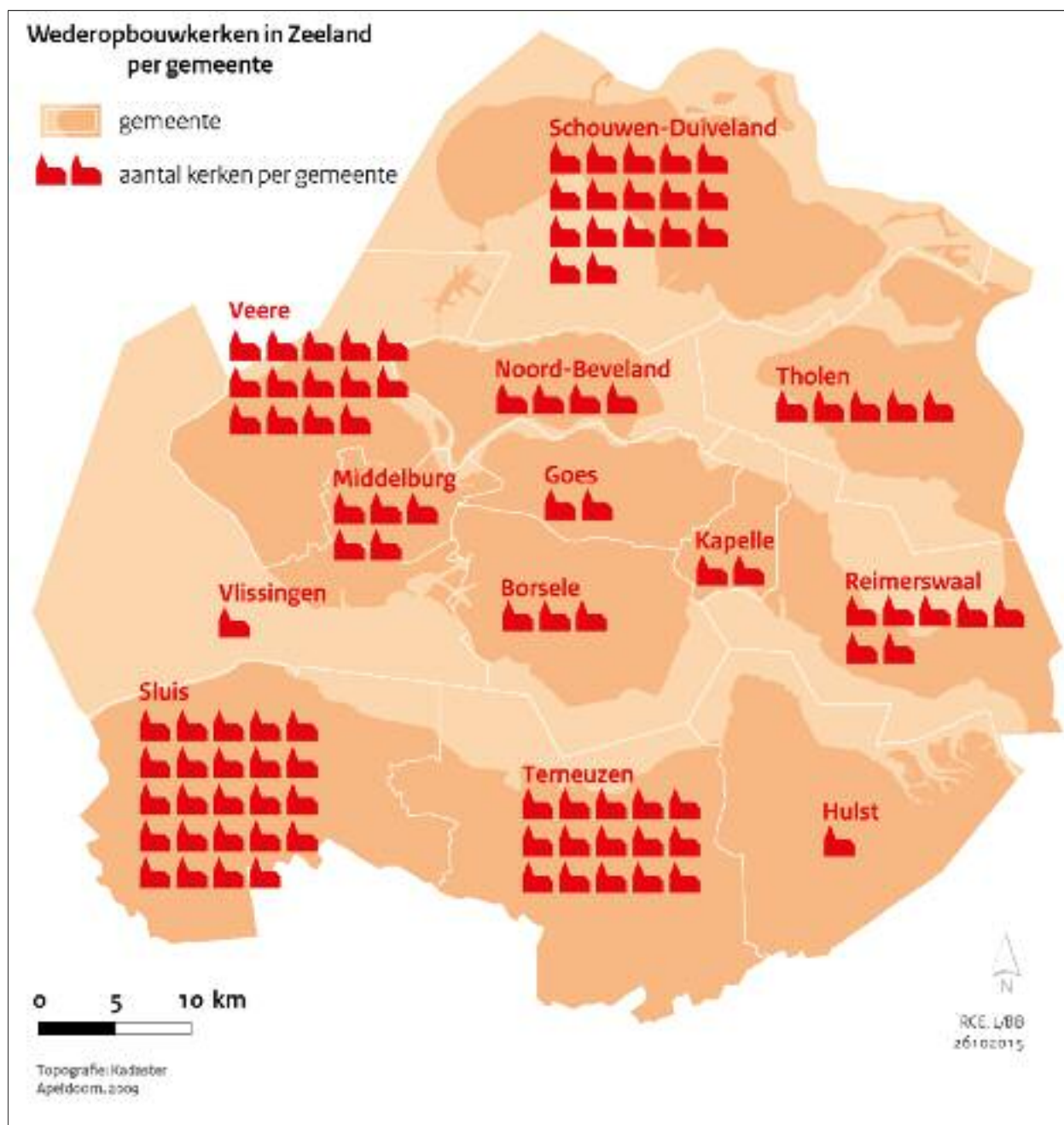

Fig. 1 | Spreiding van wederopbouwkerken in Zeeland. De grootste concentratie is te vinden in West-Zeeuws-Vlaanderen (cartografie: RCE; bron:

1 | Cultuurhistorische waardestelling wederopbouwkerken

Een bijzonderheid van de situatie in West-Zeeuws-Vlaanderen is dat de meerderheid van de kerken in deze regio dateert uit de Wederopbouwperiode (1940-1970).¹⁾ Kerken uit deze periode zijn in Zeeland nimmer onderzocht. Ook bezit nog geen enkele kerk uit deze periode een monumentenstatus - een uitzondering daargelaten²⁾ - waardoor ze ongemerkt uit het straatbeeld kunnen verdwijnen. Om in deze kennislacune te voorzien én om een goede onderlegger voor het maken van beleidskeuzes te genereren, zijn alle wederopbouwkerken in Zeeland geïnventariseerd [Fig. 1].

De kerken zijn gefotografeerd/in beeld gebracht, er is historische informatie over de bouw verzameld en er is bovendien een aanzet gedaan om ze te karakteriseren en te waarderen.

Alle kerken zijn daarbij gewogen langs de lat van vijf criteria, met elk drie onderliggende criteria. De vijf hoofdcriteria zijn:

- Architectuurhistorische waarden
- Cultuurhistorische waarden
- Stedenbouwkundige en ensemblewaarden
- Gaafheid/herkenbaarheid
- Zeldzaamheid

De uitvoering van dit omvangrijke onderzoek is gaandeweg gewijzigd door het terugtrekken vanwege persoonlijke omstandigheden van de oorspronkelijke opdrachtnemer. De SCEZ heeft in de persoon van drs. David Koren de verdere uitvoering op zich genomen. Het onderzoek is daardoor in tijd later, pas aan het einde van het project opgeleverd. Tegelijkertijd is het onderzoeksrapport uitgebreid geworden. Er is dankbaar gebruik gemaakt van een externe leescommissie, bestaande uit deskundigen vanuit de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (drs. Anita Blom, drs. Albert Reinstra en drs. Daniëlle Takens), vanuit de Provincie Zeeland (drs. Berit Sens) en een onafhankelijk deskundige op het gebied van het protestantisme in Zeeland (dr. Jan Zwemer).

Het rapport bestaat uit drie delen. Het eerste deel bestaat uit een algemene introductie op de Wederopbouwperiode in Zeeland. Er blijken vijf redenen te zijn geweest waarom er kerken gebouwd werden. Naast het herstel van de oorlogsschade [Fig. 2] zijn dat de uitbreiding van dorpen en steden en de komst van nieuwe denominaties.³⁾ Daarnaast zijn er twee andere redenen die tamelijk specifiek zijn voor Zeeland, te weten herstel van de schade die is aangericht door de watersnoodramp van 1953 en de kerken die zijn gebouwd als gevolg van de opkomst van het (massa)toerisme aan de Zeeuwse kust. Deze laatste ontwikkeling heeft de zogenaamde toeristenkerken doen ontstaan, met een vaak geheel eigen typologie van openluchtkerk.

Het tweede deel van het rapport betreft een catalogus, met een overzicht van de precies 100 kerken die nog uit deze periode zijn overgebleven.⁴⁾ Deze zijn gegroepeerd per gemeente en per woonplaats. Naast de gemeente Sluis (24 wederopbouwkerken), kunnen ook de gemeenten Schouwen-Duiveland (17 wederopbouwkerken), Terneuzen (15 wederopbouwkerken) en Veere (13 wederopbouwkerken) als belangrijke 'concentratiegebieden' worden geïdentificeerd.

Het derde deel van het rapport bevat allerlei lijsten en overzichten, variërend van een overzicht van alle tot op heden gesloopte wederopbouwkerken, tot lijsten van alle wederopbouwkerken met een monumentale status of oeuvre van architecten.

De belangrijkste conclusie uit het onderzoek is dat Zeeland relatief veel kleine en sobere wederopbouwkerken telt. Dit heeft ten dele te maken met het relatief grote aandeel van kerken in de bevindelijk en orthodox gereformeerde hoek. De kunsttoepassingen zijn in de wederopbouwkerken - van welke gezindte dan ook - relatief bescheiden gebleven. Ondanks het feit dat er weinig grote uitschieters zijn, zijn er wel degelijk enkele verrassende kerkgebouwen die zelfs van nationale betekenis lijken te zijn. Voorbeelden zijn de grote kerken van Oostburg (door de RCE geïdentificeerd als een van de dertig belangrijkste wederopbouwgezichten van

¹⁾ Als begrenzing van de Wederopbouwperiode is voor Zeeland - afwijkend van de RCE - 1970 gekozen. Dit omdat veel kerken uit de tweede helft van de jaren zestig van de vorige eeuw nog de sfeer en geest uitademen van de Wederopbouwperiode. Bovendien zijn er ook andere provincies die de grens bij 1970 hebben gelegd.

²⁾ In 2009 werd de H. Maria ten Hemelopneming in Philippine aangewezen als rijksmonument, in het kader van het aanwijzingsprogramma van het Rijk gericht op nieuwe monumenten uit de periode van de wederopbouw.

³⁾ Zoals bijvoorbeeld de Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt (vanaf 1944) en de Gereformeerde Gemeenten in Nederland (vanaf 1953).

⁴⁾ Waarvan er 92 uitgebreid met tekst en foto zijn gedocumenteerd.

Fig. 2 | Losstaande toren van de Geertruidkerk van Ouwkerk, Schouwen-Duiveland.
In de toren hangt de oude luidklok van de in de oorlog verwoeste voorganger.

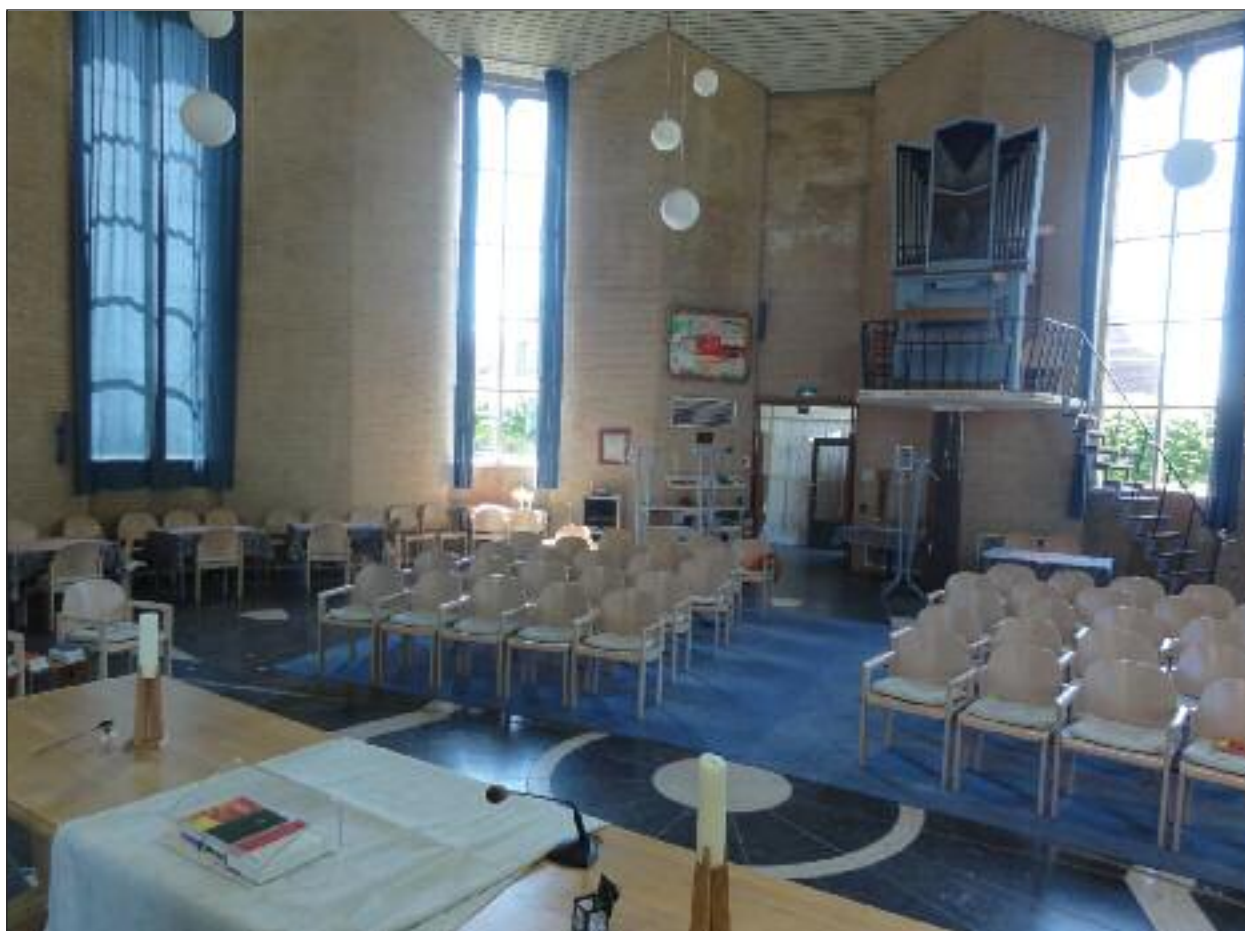

Fig. 3 | Het verzorgde en goed bewaard gebleven jaren vijftig-interieur van de Geertruidkerk in Ouwerkerk, een van de meest waardevolle kerken uit het onderzoek.

Nederland), de kerk van Ouwerkerk (een bijzonder voorbeeld van een kerk die is gebouwd na de watersnoodramp van 1953) en de openlucht toeristenkerken (met een bijzondere streekeigen typologie).

Het onderzoek biedt belangrijke input voor het opstellen van gemeentelijk beleid in de gemeente Sluis, een proces dat nog gaande is. De waardering van de afzonderlijke kerken zal nog worden gedeeld met de betreffende kerkeigenaren en andere betrokkenen. Het onderzoeksrapport zal worden gepubliceerd op de website van de SCEZ. De informatie kan worden gebruikt voor bijvoorbeeld tentoonstellingen of verder onderzoek.

2 | Technische staat

Het onderzoek naar de bouwkundige conditie van de veertig kerken in West-Zeeuws-Vlaanderen is in de eerste helft van 2014 afgerond.⁵⁾ Om tot een juiste vaststelling van de technische staat te komen, zijn de kerken door de Monumentenwacht bezocht en is er een bouwkundige inspectie uitgevoerd. Een aantal kerken heeft de status van rijksmonument, veelal de oudere kerken gebouwd voor 1850.

De meerderheid van de kerken is na de oorlog gebouwd, in de Wederopbouwperiode. Omdat het onderzoek zich op alle kerkgebouwen in de gemeente richtte, zijn ook enkele heel recent gebouwde kerken geïnspecteerd. Om uit de veelheid van bouwstijlen en bouwtradities, gebruikte bouwmaterialen en bouwmethoden een duidelijk beeld te krijgen van de technische staat, is een lijst opgesteld met de hoofdonderdelen waarop de gebouwen werden beoordeeld.

Tijdens de inspecties zijn de gebouwen bouwkundig onderzocht en zijn er waarderingen gegeven voor de volgende onderdelen:

- Funderingen
- Gevels
- Vensters en deuren
- Kapconstructie
- Dakbedekking
- Goten en hemelwaterafvoeren
- Binnenconstructies en vloeren

Op deze zeven onderdelen konden de gebouwen scoren op een schaal van 1 tot 6 op basis van de systematiek die gebruikt wordt bij de conditiemeting volgens de NEN-2767 norm.⁵⁾ De score van 1 punt staat voor een nieuwbouwsituatie en een score van 6 punten voor een gebouw met een zeer grote onderhoudsbehoefte. Aan de zeven genoemde onderdelen zijn afzonderlijke wegingsfactoren toegekend op basis van de te verwachten kosten. Zo zijn funderingproblemen vele malen duurder om te herstellen dan een rot kozijn of een deur in slechte conditie. Door deze wegingsfactoren ontstond er een objectief beeld van de algehele toestand en konden de kerken onderling vergeleken worden. Daarnaast werden kostenverhogende factoren signaleerd, zoals de aanwezigheid van asbest of houtaantastende organismen.

Tijdens de bouwkundige inspectie zijn de gegevens over de oppervlakte van het perceel waarop de kerk is gebouwd, de oppervlakte van de bebouwing en de inhoud van de gebouwen opgenomen en deze werden in het eindresultaat verwerkt. Het eindproduct is een overzicht van de onderhoudssituatie van de veertig kerken in de gemeente Sluis met de daarbij geconstateerde problemen en een puntenschaal. Dit overzicht biedt informatie die kan bijdragen aan gefundeerde keuzes met het oog op her- of nevenbestemming.

De uitkomsten zijn privacygevoelig. Om deze reden is er ook een globale, geanonimiseerde eindrapportage vervaardigd, waarbij conclusies op een hoger aggregatieniveau zijn getrokken, maar waarbij de privacy van de gegevens van de afzonderlijke kerkgebouwen gewaarborgd blijft. Deze eindrapportage is beschikbaar via de website van de SCEZ. De individuele uitkomsten zijn ter beschikking gesteld van de betreffende kerkeigenaren.

De belangrijkste conclusies zijn dat de protestantse kerken (in meerderheid rijksmonument) in een relatief betere staat verkeren dan de rooms-katholieke kerken. De betere conditie waarin de protestantse kerken zich bevinden ten opzichte van de rooms-katholieke is mogelijk terug te voeren tot de volgende factoren:

- De autonomie die de protestantse kerken hebben om te beslissen over onderhoud en restauratie van de kerkgebouwen.
- De beschikbare financiële middelen die deze - vaak rijksmonumentale - kerken hebben middels een subsidiemogelijkheid voor onderhoud en restauratie. Van de rooms-katholieke kerken heeft maar 10 procent de status van rijksmonument.
- De gemiddelde omvang van de protestantse kerkgebouwen is kleiner, waardoor de onderhoudskosten lager zijn en daardoor de technische staat beter.

De laatste factor is niet onbelangrijk. Acht van de tien meest slecht scorende kerken, zijn in omvang bovengemiddeld groot. De technisch slechte staat heeft dus te maken met de omvang en complexiteit van de gebouwen.

De reeds herbestemde kerken scoren een fractie beter dan de protestantse kerken. Deze kerken zijn grotendeels in gebruik als woning. Tijdens de herbestemming heeft het onderhoud aan deze gebouwen een dermate grote impuls gekregen, dat zij gemiddeld beter scoren dan de niet herbestemde kerken. Bovendien worden gebreken in gebouwen die dagelijks gebruikt worden, eerder opgemerkt dan in kerkgebouwen met een religieuze functie die vaak alleen maar in het weekend worden gebruikt.

⁵⁾ De gemeente Sluis met inbegrip van de kern Biervliet die tot de gemeente Terneuzen behoort.

⁶⁾ Deze systematiek en norm wordt gehanteerd door het Rijksvastgoedbedrijf.

3 | Behoudsperspectief

Om inzicht te krijgen in de situatie en omstandigheden (aantal lidmaten, vrijwilligers en dergelijke) van de kerkgemeenschappen is er een schriftelijke enquête gehouden onder de kerkeigenaren/kerkbesturen.⁷⁾ Op basis van de ingevulde enquête zijn vervolgens interviews gehouden met leden van het kerkbestuur om door te praten over zaken die zich wat minder goed in het keurslijf van een enquête laten gieten, zoals toekomst-visie en ontwikkelingen ten aanzien van de instandhouding van het gebouw. De belangrijkste onderwerpen die hierbij aan bod kwamen zijn:

- Is het kerkgebouw nog in gebruik als kerk of is er al sprake van een herbestemming of van een nevenbestemming? Zo nee, wordt er al wel over nagedacht?
- Hoe is de financiële draagkracht van de kerkgemeenschap en zijn er andere bronnen van inkomsten?
- Welke verwachtingen heeft de kerk ten aanzien van instandhouding op de korte, middellange of lange termijn?
- Hoeveel leden heeft de kerkgemeenschap en kan men een beroep doen op vrijwilligers om de kerk in stand te houden?

De belangrijkste conclusie is dat het draagvlak voor de kerk als religieus gebouw snel afneemt. Over het algemeen komen er bij een doorsnee kerkdienst in een kerk in West-Zeeuws-Vlaanderen nog maar vijftien tot honderd bezoekers, waarbij de gemiddelde leeftijd boven de 60 jaar ligt. Weinig kerken kunnen nog maar zelfstandig het hoofd boven water houden en er wordt dan ook - al of niet gedwongen - veel samengewerkt.

Over het algemeen blijkt de nood hoger te liggen bij de RK Kerk en de PKN, dan bij de overige denominaties. Het delen van het kerkgebouw met meerdere denominaties begint zich langzaam af te tekenen. Dit wordt ingegeven door de krimpende kerkgemeenschap, maar grotendeels om financiële redenen (stookkosten of afstoten gebouw). In Aardenburg is dit al concreet, maar ook in Biervliet en IJzendijke spelen discussies over het samen delen van een kerkgebouw.

Uit de gesprekken blijkt dat diverse kerkgemeenschappen onvoldoende toekomen aan het ontwikkelen van een visie voor de toekomst. Nieuwe ontwikkelingen worden gemist of onvoldoende onderzocht. Een neergaande spiraal tekent zich af in kleine kernen: algehele terugloop in kerkbezoek, verminderde inkomsten én achterstallig onderhoud geven een defaitistisch gevoel bij de nog aanwezige betrokkenen. Nieuwe kansen worden hierdoor niet meer gezien en actie wordt niet ondernomen. Overigens blijken kleine kerkgemeenschappen die geen extra activiteiten ontplooiën het minst een beroep te kunnen doen op vrijwilligers. Kerken waar extra inspanningen worden geleverd om de kerk te exploiteren, blijken over meer vrijwilligers te beschikken. Deze vrijwilligers zijn over het algemeen niet kerkelijk gebonden, maar zetten zich in voor de betreffende georganiseerde activiteit. Het draagvlak vanuit de gemeenschap is zo aanwezig, ondanks het teruglopende kerkelijke bezoek.

Naast de enquête en de interviews onder de eigenaren en besturen van de kerken is er via ZEEpeil ook een digitale bevolkingspeiling gehouden, waar alle Zeeuwen aan konden meedoen. Dit onderzoek maakte deel uit van de tweede fase van het project [zie hiervoor pag. 24].

4 | Ruimtelijke context

Het realiseren van een neven- of herbestemming voor een kerk is ook een kwestie van vraag en aanbod in een regionaal kader. Daartoe is het van belang te weten wat de ontwikkelingen zijn in een kern. Wat is de vraag is en wat is het aanbod? Uitvoeringspartner EnVinke uit Cadzand heeft dan ook een SWOT-analyse uitgevoerd om inzichtelijk maken waar welke kansen liggen.⁸⁾ Voor vijftien kernen van de gemeente is een analyse gemaakt [Fig. 4].

Per kern is onderzocht wat de ontwikkelingen zijn en waar links kunnen worden gelegd met het religieus erfgoed in de kern. Maar ook: welke voorzieningen zijn er of ontbreken juist, waar bestaat behoefte aan bij de bevolking, welke actoren spelen een rol en welke bedreigingen zijn er? Daarbij is er sprake van communicerende vaten. Als er in de ene kerk in een bepaald dorp een voorziening komt, kan dit betekenen

⁷⁾ Uiteindelijk heeft tweederde van alle eigenaren hier aan meegewerkt. Dit bleken hoofdzakelijk vertegenwoordigers van kerkbesturen te zijn. De respons bij deze enquête van de particuliere eigenaren van (veelal) herbestemde kerken was gering.

⁸⁾ Een sterkte-zwakte analyse, in het Engels SWOT genaamd, genoemd door de componenten Strengths (sterktes), Weaknesses (zwaktes), Opportunities (kansen) en Threats (bedreigingen).

Fig. 4 | De kernen van de gemeente Sluis waarvoor een analyse is gemaakt van kansen en bedreigingen (bron: EnVinke).

dat in andere dorpen deze voorziening geen kans meer maakt. De kans voor de één is een potentiële bedreiging voor de ander. Afwegingen op een hoger schaalniveau zijn van belang om kansen en bedreigingen op lokale schaal op de juiste merites te kunnen beoordelen.

Het onderzoek wees uit dat voorzieningen en maatschappelijke behoeftes breed uitgelegd dienen te worden. Het hoeven niet uitsluitend voorzieningen te zijn die door de gemeente gefinancierd kunnen of zouden moeten worden. Particulier initiatief en ondernemerschap kunnen zeker ook tot kansrijke activiteiten leiden. Naast openbare nutsvoorzieningen (sociaal, cultureel, medisch, leefbaarheid) kunnen ook meer commerciële voorzieningen gewenst zijn, zoals een (buurt)winkel, werkplekken voor ZZP'ers, kinderopvang en dergelijke. Maar ook een kerkelijke invulling

(bidkapel, retraiterimte) kan als eigenstandige voorziening een wens van de bevolking zijn, daar waar deze door de overkoepelende besturen van bepaalde denominaties is wegbezuinigd. Naast analyse van beleidsplannen zijn er ook gesprekken gevoerd met diverse organisaties binnen de regio.⁹⁾

Het onderzoek concludeert dat er slechts in een (zeer) beperkt aantal gevallen mogelijkheden lijken te bestaan om kerken in te zetten voor de economische ontwikkeling van de regio. De economische dynamiek is schaars en de kansen zijn beperkt. Om leegstand, verval en sloop te voorkomen, zullen overheden en maatschappelijke instellingen consequent kerken moeten meenemen in hun zoektocht naar ruimte voor de eigen voorzieningen. Daar waar dit niet gebeurt, zoals in Breskens na de bouw van een nieuw

⁹⁾ Zie rapport voor lijst van bronnen en lijst van geïnterviewden.

multifunctioneel centrum, is het tegenovergestelde effect merkbaar: huurders die de kerk verlaten. Hierdoor wordt de mogelijkheid tot het verkrijgen van neveninkomsten drastisch gereduceerd en ontstaat er ook leegstand van andere gebouwen. Het realiseren van een her- en nevenbestemming is daarnaast sterk afhankelijk van individuele ondernemers. Ook op onverwachte locaties worden restaurants en bed and breakfasts een succes doordat zij iets nieuws aan het bestaande aanbod toevoegen en een markt weten te creëren. Daarnaast zijn er vormen van crowdfunding denkbaar, iets dat in Zeeland nog maar zeer beperkt wordt toegepast. Het mag duidelijk zijn dat sommige kansen en bedreigingen moeilijk te beïnvloeden zijn. Kerkbesturen, overheden, betrokken dorpsbewoners, investeerders en ondernemers moeten daarom hun (gezamenlijke) energie vooral steken in kansen die realistisch zijn. Door zich hierop te focussen wordt de kans vergroot dat een aantal kerken een rol kan vervullen in de leefbaarheid van de kernen.

De belangrijkste beïnvloedbare geïdentificeerde kansen zijn:

- Beleidsmatige verankering van de aandacht voor krimp en herbestemming.
- Het sluiten van allianties met partijen die willen meewerken (bijvoorbeeld Impuls Zeeland).
- Participatieplan voor dorps- en stadsraden: mobiliseren bevolking, draagvlak organiseren voor verandering (herbestemming, sloop), zoeken naar invulling kerken.
- Het realiseren van centrumvoorzieningen in enkele kernen vanuit verschillende partijen (zorg, sociaal/maatschappelijk en dergelijke). Dit speelt met name in de kernen IJzendijke, Schoondijke en Retranchement.
- Centralisatie van voorzieningen zorgt voor veranderende ruimtebehoefte.
- Ontwikkelen van combinaties zorg en wonen, op gang brengen zorgtoerisme en schaalvergroting en samenwerking van zorgorganisaties.
- Toerisme: ontwikkeling, beleving, kwaliteit, eigenheid locatie. De rooms-katholieke kerk van Sluis zou hier bij uitstek een rol in kunnen vervullen.
- Crowdfunding en andere innovatieve experimenten voor financiering.
- Ondernemers zoeken alternatieve locaties en samenwerkingsverbanden.

De belangrijkste beïnvloedbare geïdentificeerde bedreigingen zijn:

- Versnippering verantwoordelijkheden en budgetten.
- Maatschappelijke gevoeligheden rondom nieuwe bestemmingen kerken.
- Politieke discussie over overheidssteun.
- Financiering plannen van ontwikkelaars en kopers.
- Concurrentie vanuit de verkoop overheidsgebouwen, vrijkomende andere (bijzondere) gebouwen.
- Focus van bevolking op eigen kern.
- Zeer beperkte ruimte voor woningbouw.
- Concentratie voorzieningen in (grote) kernen.

Het onderzoeksrapport is beschikbaar via de website van de SCEZ.

5 | Exploitiemogelijkheden

Het Monumentenfonds Brabant heeft als uitvoeringspartner 27 van de 40 kerken in de regio financieel geanalyseerd. Er is gekeken naar de verschillen tussen de inkomsten en de uitgaven die nodig zijn om het gebouw op orde te houden. De mogelijkheden voor exploitatie zijn indicatief en richtinggevend voor beleid. De rapportage is opgesteld na een bezoek aan de kerkgebouwen en na gevoerde gesprekken met eigenaren daarvan. Doel was om een beeld te schetsen van de instandhoudingsopgave, de mogelijkheden van herbestemming te verkennen en van daaruit aanbevelingen te doen voor instandhouding van de kerken in West-Zeeuws-Vlaanderen. Van de 27 kerken vallen er 4 in de categorie 'ernstig bedreigd', 14 in de categorie 'bedreigd' [Fig. 5] en 9 in de categorie 'niet-bedreigd'. De kerkgebouwen in gebruik als woonhuis zijn veelal buiten beschouwing gebleven. De eigenaren van deze al herbestemde kerken zagen geen nut of noodzaak om in dit onderzoek te participeren.

Voor de instandhouding van een kerkgebouw is een sluitende exploitatie noodzakelijk: kosten en opbrengsten moeten ten minste in evenwicht zijn. De kosten van het regulier onderhoud dienen middels een meerjarenonderhoudsprogramma (MJOP) zo nauwkeurig mogelijk te worden bepaald. Wanneer de exploitatielasten hoger zijn dan de inkomsten, wordt er bezuinigd op onderhoud of wordt dit achterwege gelaten. In een aantal gevallen heeft de kerk een vermogen waarop kan worden ingeteerd. In de dagelijkse praktijk *lijkt* het dus soms of er sprake is van een sluitende exploitatie. Daarnaast duurt het vaak vele jaren voor desastreuze gebreken, ontstaan

Fig. 5 | De rooms-katholieke Maria Hemelvaartkerk van Eede is een duidelijk voorbeeld van een kerk die in zijn bestaan bedreigd is. De kerk staat inmiddels te koop aangeboden, maar het vinden van een nieuwe gebruiker voor zo'n grote kerk in zo'n klein dorpje is geen sinecure.

als gevolg van onthouden van onderhoud, zich manifesteren. Daardoor is er geen gevoel van urgentie om het periodiek onderhoud op orde te houden. In de brede benadering voor 27 kerken blijkt er een jaarlijks exploitatietekort te zijn van ruim 9 ton (voor de totale groep).

Daarnaast zijn er voor de twee kerken die als business cases werden geselecteerd - de PKN-kerk in Breskens en de RK-kerk in IJzendijke - aanvullende investerings- en exploitatiemodellen opgezet [zie pag. 31-35]. Deze betreffen respectievelijk een basismodel volgens de gehanteerde getallen in de brede benadering en een alternatief model als aanvaardbare business case. De bedragen uit de brede benadering zijn met het oog op een niet commercieel gebruik verhoogd met BTW. De uitkomsten worden bepaald door er een groot aantal variabelen. Als deze wijzigen, veranderen dus ook de uitkomsten. Desalniettemin zijn er wel een aantal conclusies te trekken uit deze selectieve benadering:

- Herstel van achterstallig onderhoud leidt voor beide kerken tot een onrendabele top en is dus - hoewel noodzakelijk - economisch niet verantwoord.

- Slechts met een forse eenmalige bijdrage (symbolische aanschafprijs, gift, subsidie, donatie via een wervingsactie) is de investering verantwoord.
- Financieringsmogelijkheden zijn uiterst beperkt, zeker in geval van een onrendabele top. De investering zal volledig, althans substantieel, met eigen vermogen moeten worden gefinancierd.
- Beschikbaarheid van subsidies moet zeker worden onderzocht, maar daarnaast zal altijd eigen vermogen nodig zijn.

Hoewel er door kerkeigenaren wel nuancerende opmerkingen zijn gemaakt en variabelen zijn benoemd waar het onderzoek geen rekening mee heeft gehouden, zoals de inzet van vrijwilligers, wordt breed erkend dat de instandhoudingsopgave fors is. De eindconclusie is dan ook dat er keuzes zullen moeten worden gemaakt en dat dus beleid moet worden geformuleerd waarin wordt bepaald of, en zo ja, in hoeverre de huidige eigenaren, overheden en betrokken particulieren kunnen en willen bijdragen aan de instandhouding van de geselecteerde kerkgebouwen.

Fase 2 | Draagvlak en drama

In deze fase ging het om het uitproberen van verschillende vormen van gebruik van de kerkgebouwen, waarmee zou kunnen worden bijgedragen aan de leefbaarheid in de gemeente Sluis. Het aantal activiteiten in deze fase was vier. Deze vier 'hoofdactiviteiten' hadden enerzijds ten doel om tijdelijk verschillende doelgroepen in de kerk te krijgen, die daar anders niet direct zullen komen en anderzijds om te bezien in hoeverre de activiteit in kwestie ook in een kerk zou kunnen plaatsvinden. Eind 2014 is er nog

een vijfde activiteit aan toegevoegd. Deze vijfde activiteit is ingegeven door de constatering dat veel mensen die met de activiteiten bereikt zijn, tot de oudere generaties behoren. Dit bleek onder meer tijdens de debatavonden en in de respondentenanalyse van de bevolkingsenquête. Bepaalde vragen zouden wel eens heel anders beantwoord kunnen worden door jongeren. Daarbij is het ongewenst om beleid te maken, zonder daar specifiek de jongere generaties bij te betrekken voor wie dit beleid uiteindelijk is bedoeld.

Fig. 6 | Verschillende groepjes ondernemers in de PKN-kerk van Oostburg.

6 | Speeddates met ondernemers

De instandhouding van beschermd religieus erfgoed wordt steeds minder afhankelijk van subsidiegelden - in geval van officiële monumenten - en komt steeds meer bij de samenleving te liggen. In de gemeente Sluis heeft de meerderheid van de kerken geen monumentenstatus en in dat kader dus geen enkele financiële ondersteuning vanuit de overheid. De sleutel voor instandhouding en herbestemming ligt eerder bij private gelden. Een van de doelgroepen die in het kader van het project zijn benaderd om mee te denken over nieuwe bestemmingen voor kerken, zijn ondernemers. Kerken kunnen een aantrekkelijke locatie zijn voor ondernemers die op zoek zijn naar een centraal gelegen en beeldbepalende vestigingslocatie. Ondernemers zijn dan ook een aangewezen partij om zich mede over leegkomende kerkgebouwen te ontfermen en de transformatie tot bijvoorbeeld een gemeenschapscentrum mede te kunnen ondersteunen door toevoeging van een commerciële functie. Strikt genomen kan het natuurlijk ook een collectief of de plaatselijke gemeenschap zijn die geld bij elkaar legt en zich in ondernemende zin manifesteert.

In totaal zijn er vier speeddates gehouden. De eerste twee sessies waren algemeen van aard en vonden plaats op 1 oktober 2014 (PKN-kerk Breskens) en 8 oktober 2014 [Fig. 6].

Deze avonden zijn georganiseerd door uitvoeringspartner Blue Eyes Officemanagement/Dok 41, centrum voor innovatieve startende ondernemers in Vlissingen, in nauwe samenwerking met de Smart Service Boulevard van Hogeschool Zeeland.

Er waren respectievelijk 22 en 30 bezoekers die in kleine groepjes onder leiding van een architect aan een business case werkten. Er moesten vragen worden beantwoord en een plattegrond worden ingevuld. Hoe kan de casus in de markt gezet worden? Welke partijen dienen bij deze businesscase betrokken te zijn? Wat zou hierbij de eerste stap moeten zijn om deze te verwezenlijken? Na meer dan twee uur discussie, rekenen en tekenen, konden de ideeën van de verschillende groepen worden toegelicht.

Een specifieke uitwerking betrof het idee om de kerk in te richten als tentoonstellingsruimte voor oldtimers, waarbij ook werd gedacht aan toeristische rondritten en de inzet van oldtimers voor speciale gelegenheden als jubilea en trouwerijen. Horeca en onderdelenverkoop met een periodieke ruilbeurs completeerden deze business case. Weer een andere business case

dacht in te spelen op de groei van het toerisme en de kwaliteitsverbetering van het aanbod door een cultuurhistorisch waardevolle kerk in te richten als wellnesscentrum. Een jonge ondernemer uit IJzendijke zag brood in een kerk als culinair centrum, gekoppeld aan de ouderenzorg. Een wekelijkse streekmarkt en de bereiding van 'eerlijk' voedsel voor ouderen zouden hierbij hand in hand kunnen gaan. Andere concepten die zijn bedacht betroffen een meubelmakerij annex werkplaats van kunstenaars voor toegepaste kunst en allerhande zorgconcepten. Een groep deelnemers zag iets in een zorgcentrum voor jong tot oud, annex informatiepunt, zowel gericht op geest als lichaam, van tandarts tot huisarts, psycholoog en apotheek, maar ook met ruimte voor fysiotherapie met medische fitnessmogelijkheid.

Daarnaast waren er ook ondernemers die met concrete vragen zaten en daadwerkelijk op zoek waren naar een leegstaand kerkgebouw. Er was bijvoorbeeld een verzoek om kleine verhuurbare opslagruimten te creëren voor de verhuur voor onder andere inboedelopslag en een verzoek voor hergebruik van een kerkgebouw voor meervoudige zorg. Deze laatste functie werd ook door anderen genoemd. Twee casussen waren geënt op het principe van de kerk als voorziening voor allerhande functies die de leefbaarheid van een dorp in stand zouden kunnen houden. Zo zouden een mogelijk gezondheidscentrum, zalen voor maatschappelijke groeperingen, werkplekken voor ZZP'ers en mogelijk zelfs een internetcafé gezamenlijk gehuisvest kunnen worden. Op deze manier wordt het gebouw op verschillende tijden gebruikt, ontstaat er een stroom van bezoekers, levendigheid en daarmee ook inkomsten om het gebouw in stand te houden.

Enkele van de geopperde ideeën waren dermate concreet dat de SCEZ - samen met de gemeente Sluis - nog een derde sessie belegde, op 18 december 2014 (Raadhuis, Oostburg). Enkele specifiek geïnteresseerde ondernemers konden helaas niet aanwezig zijn, waardoor er op 28 januari 2015 nog een laatste, vierde sessie is gehouden (Raadhuis, Oostburg). Hierbij is met twee ondernemers gesproken over een uitbreiding van het jeugdtheater en de mogelijkheden tot het realiseren van podia in de verschillende dorpen. Nadien meldden zich nog twee ondernemers (de eigenaar van een bed and breakfast en de directrice van een bruidsmodecentrum).

Hoewel het lastig bleek een concrete match te realiseren, waren de speeddates een zinvolle exercitie

Fig. 7 | De flyer die overal in de regio is verspreid.

voor het in beeld brengen van de kansen. Enkele beloftevollen contacten zijn na een nadere verkenning helaas weer afgesloten, maar drie ondernemers zijn uiteindelijk actief betrokken geraakt bij de business cases. Ondernemers kunnen over de investeringscapaciteit beschikken om tot een volledige herbesteding te komen of om een (commerciële) nevenfunctie toe te voegen aan een kerkgebouw. Alle ondernemers waren het erover eens dat voor een grote kerk een vorm van risicospreiding gewenst is. Door middel van een stapeling van verschillende, in elkaars verlengde liggende functies, kunnen meerdere inkomstenbronnen gegenereerd worden en kan het zakelijk risico worden gespreid.

7 | Mamacafés

In de herfst van 2014 vonden er verschillende Mamacafés plaats in kerken in Sint Kruis, Breskens en Schoondijke. Het waren gezellige ochtenden waar moeders met kleintjes elkaar ontmoetten.

In een krimpregio als Zeeuws-Vlaanderen zijn er door de vergrijzing echter niet zo heel veel baby's. Des te meer is er behoefte aan onderling contact. Kerkgebouwen blijken daar prima in te kunnen voorzien.

Ook dit experimentele onderdeel van 'Kerk, Krimp en Kans. Impuls voor West-Zeeuws-Vlaanderen' als geslaagd worden beschouwd. Marloes Matthijssen van uitvoeringspartner 'Elizee tekst en project' heeft een vaste groep moeders en hun kroost de kerk in gekregen. De moeders (ouders) zijn geworven door middel van sociale media (Facebook, websites), een aankondiging in het Zeeuws-Vlaams Advertentieblad, flyers op diverse strategische plekken en mond-op-mond reclame [Fig. 7]. Ondanks aanvankelijke aarzelingen - "zit er geen religieuze agenda achter?" - bleken de meeste moeders graag terug te komen. Zo liep het aantal bezoekers op van tien mensen in het begin tot achttien mensen op de laatste bijeenkomst. De sfeer was open en gezellig [Fig. 8].

De gemeente Sluis was de eerste Zeeuws-Vlaamse gemeente met een Mamacafé en het tweede Mamacafé in Zeeland. Alleen in Middelburg worden Mamacafés georganiseerd. De kerkgebouwen fungeerden als bijzondere gastlocatie.

De Mamacafés zijn gehouden in de PKN-kerken van Breskens, Schoondijke en Sint Kruis. Aanstaaende ouders, mama's en papa's, maar ook opa's en oma's die voor een kleintje zorgen, waren welkom. Ouders konden elkaar ontmoeten en ervaringen delen, kinderen ontdekten speelmaatjes uit de buurt.

Tijdens het Mamacafé zijn workshops en presentaties georganiseerd over bijvoorbeeld babydragen, borstvoeding, reflux, mama-yoga en de voordelen van vroeg voorlezen.

Marloes Matthijssen gaf aan dat een kerk misschien niet de eerste plaats is waar je aan denkt om een Mamacafé onder te brengen, maar dat het resultaat goed is bevallen: "We zaten veel met zijn allen op de vloer. In Sint Kruis speelden we bovenop de bijzondere middeleeuwse grafstenen die daar de vloer vormen. Maar dankzij zachte matten, een ballenzwembad en kussens hebben we een aangename plek voor zowel moeder als baby gecreëerd. De kinderen waren opvallend rustig in de kerk, het zijn dan ook mooie en sfeervolle ruimtes."

De aanwezige moeders waardeerden de activiteit en de daarbij betrokken zorgverleners. Op grond van de aanwezigheid en de getoonde interesse via de sociale media (Facebook) kan worden geconcludeerd dat er

Fig. 8 | Moeders en baby's in de oude kerk van Sint Kruis (foto Marloes Matthijssen).

in verschillende dorpen zeker potentieel bestaat voor deze bescheiden toekomstige voorziening. De voor dit deelproject aangeschafte spullen zijn inmiddels overgedragen aan de Stichting Jota in Oostburg.

De Mamacafés zijn gehouden op:

- Dinsdagochtend 16 september 2014 (PKN-kerk, Breskens)
- Dinsdagochtend 30 september 2014 (PKN-kerk, Sint Kruis)
- Donderdagochtend 9 oktober 2014 (PKN-kerk, Schoondijke)
- Dinsdagochtend 14 oktober 2014 (PKN-kerk, Breskens)
- Dinsdagochtend 28 oktober 2014 (PKN-kerk, Sint Kruis)
- Donderdagochtend 6 november 2014 (PKN-kerk, Schoondijke)

De evaluatie van dit deelproject is te vinden op de website van de SCEZ.

Fig. 9 | Debatavond in de PKN-kerk van Schoondijke.

8 | Bevolkingsonderzoek ZEEpeil en debatavonden

Bijna driehonderd Zeeuwen namen in september 2014 deel aan het digitale bevolkingsonderzoek over de toekomst van het religieus erfgoed in Zeeland in het algemeen en dat van West-Zeeuws-Vlaanderen in het bijzonder. De peiling is uitgezet via ZEEpeil.

De vragenlijst is opgesteld door de SCEZ in nauw overleg met de gemeente Sluis, de projectgroep, de klankbordgroep en SCOOP.¹⁰⁾ De antwoorden leverden de basis voor twee debatavonden met de bevolking [Fig. 9].

Doel van de peiling was het inzichtelijk maken welke kerken of welke type kerk het meest in de *hearts and minds* van bevolking aanwezig zijn en voor welke kerken het minste 'gevoel' bestaat.

Uiteindelijk deden bijna driehonderd mensen mee, waarvan de helft uit de regio en de andere helft uit de rest van Zeeland. De peiling heeft - hoewel niet volledig representatief zoals bleek uit de leeftijdsopbouw van de respondenten¹¹⁾ - duidelijk gemaakt welke kerken in de aandacht van het publiek staan en welke een stuk minder. De oude rijksmonumentale kerken blijken het meest geliefd. De grote wederopbouwkerken in Oostburg, Sluis of IJzendijke doen het als 'midden-moters' ook niet slecht, hetgeen de groeiende waardering voor de bouwkunst uit dit tijdperk lijkt te ondersteunen. Ook zijn er vragen gesteld over welke andere bestemmingen een kerk in West-Zeeuws-Vlaanderen zou mogen krijgen. De respondenten bleken een groot voorstander om bij het realiseren van een nieuwe maatschappelijke voorziening de

¹⁰⁾ SCOOP was het Zeeuwse instituut voor sociale en culturele ontwikkeling, maar is inmiddels gefuseerd met de Zeeuwse Bibliotheek tot ZB | Planbureau en Bibliotheek van Zeeland. SCOOP heeft de bevolkingspeiling uitgevoerd, door middel van de applicatie ZEEpeil, waarbij een vast aantal panelleden geregeld om hun mening wordt gevraagd.

¹¹⁾ De meerderheid van de respondenten bleek zich te bevinden in de leeftijdsklasse van boven de 50 jaar. Hoewel het de relatieve vergrijzing van een krimpregio lijkt te illustreren, is deze leeftijdsopbouw toch niet conform de reële demografische opbouw van de bevolking.

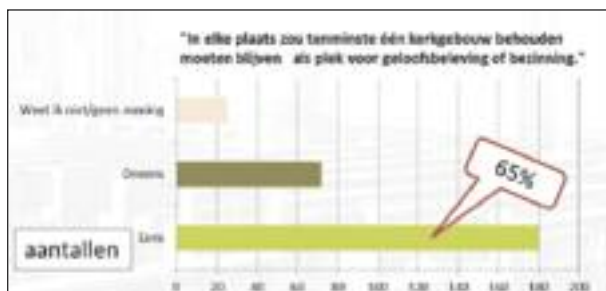

Fig. 10 | Een ruime meerderheid ondersteunt het handhaven van een plek voor geloofsbeleving of bezinning.

herbestemming van een leegstaand of leegkomend kerkgebouw te laten prevaleren boven mogelijke nieuwbouw. Verder is er breed draagvlak (63 procent) om tenminste in elke kern één kerkgebouw of religieuze plek te handhaven als plek voor bezinning of geloofsbeleving, naast mogelijke andere functies [Fig. 10]. In ieder geval kunnen herbestemmingen met een publieksfunctie of een eventuele stapeling van functies op de meeste instemming rekenen. Tegelijkertijd kan worden geconstateerd dat dit niet altijd de economisch meest haalbare opties zijn. Indien de gemeenschap kerkgebouwen wenst te bewaren, zal er ook naar minder gangbare of commercieel aantrekkelijkere functies gezocht moeten worden.

Bijna alle respondenten hechten veel belang aan het behoud van kerkgebouwen. Driekwart is het eens met de stelling dat kerken van oudsher het hart vormen van de dorpsgemeenschap en dat je met sloop het hart uit die gemeenschap verwijdert. Ook is men het er over eens dat herbestemming een zinvolle oplossing is voor kerkgebouwen die aan de eredienst worden onttrokken. En 85 procent zag daarbij een belangrijke rol weggelegd voor de overheid om dit financieel te ondersteunen, of op zijn minst te sturen op de restauratie-budgetten. Bijna 60 procent is zelfs bereid jaarlijks een kleine financiële bijdrage te leveren aan de instandhouding van beeldbepalende kerkgebouwen in de eigen woonplaats of gemeente. En een kleine 40 procent is als vrijwilliger bereid een steentje bij te dragen aan de instandhouding van kerkgebouwen. Tijd is dus kostbaarder dan geld.

De eindrapportage van de bevolkingspeiling is beschikbaar via de website van de SCEZ.

De debatten die naar aanleiding van de enquête plaatsvonden op 27 en 29 oktober 2014 in Oostburg en Schoondijke zijn druk bezocht, elke avond waren er bijna vijftig aanwezigen, waaronder ook vertegenwoordigers van de media (Provinciale Zeeuwse Courant, Reformatorisch Dagblad). De discussie toonde de emotie en het belang dat mensen hechten aan de kerk als instituut, maar ook aan de kerk als gebouw. Behoud van het kerkgebouw was niet voor alle aanwezigen altijd het belangrijkste. Er werd veel belang gehecht aan een passende herbestemming, veelal gelegen in de sociale of culturele sfeer. Een aanwezige zag nog liever een moskee in de kerk komen, dan een boekhandel zoals de Dominicanerkerk in Maastricht. Debatleider Ron Lubbersen van SCOOP constateerde dat de bevolking relatief veel van de overheid verwacht en een keus maakt voor dure, veelal onhaalbare, oplossingen. Het is onmogelijk om van elke kerk een concertzaal te maken. Wethouder Peter Ploegaert maakte echter duidelijk dat het een illusie is te denken dat de overheid wel alle problemen zal (en kan) oplossen. De bevolking zal 'medeaandeelhouder' van de oplossing moeten worden. Dit met als kanttekening dat de bedragen die omgaan in een restauratie of herbestemming dusdanig groot zijn, dat de overheid altijd wel een bepaalde rol zal houden. De Andreasparochie (West-Zeeuws-Vlaanderen) maakte duidelijk er ook zo in te staan: als er lokaal geen 'energie' is en men weinig voor het eigen kerkgebouw lijkt over te hebben, is de keus over de verdeling van schaarse middelen meestal snel gemaakt. Dan gaat het geld naar dat gebouw dat wel breed gedragen wordt in de samenleving. Een andere constatering was dat de jongere generaties waarschijnlijk veel reukelijker zijn als het gaat om de vraag wat nog wel of niet meer acceptabel is bij een herbestemming.

De verslagen van de debatavonden zijn te vinden op de website van de SCEZ.

Fig. 11 | De normale bijna lege Sint Baafskerk was nu gezellig druk met dinerende mensen (foto Louis Drent).

9 | Koken voor Kerken

De culinaire sector is een van de sterkst ontwikkelde sectoren in West-Zeeuws-Vlaanderen. Gerelateerd aan het aantal inwoners, zou deze streek wel eens de hoogste Michelin dichtheid van Nederland kunnen hebben.¹²⁾ Hoewel het logisch was een verbinding te leggen tussen de culinaire sector en het religieus erfgoed, was het ook een gedurfd project. Want waren sterrenkoks wel bereid om voor grote groepen mensen te koken in een kerk, ver buiten hun eigen keuken waar ze alles binnen handbereik hebben? Zou dit niet meer op een gaarkeuken gaan lijken dan op een sterrenrestaurant? Zouden mensen bereid zijn 80 euro per persoon neer te leggen voor een bijzondere maaltijd in een bijzondere, maar potentieel ook koude locatie (het was immers december)? Hoewel de voorinschrijving traag op gang kwam, bleken op het einde de drie avonden in de Sint Baafskerk in Aardenburg uitverkocht [Fig. 11].

Er is voor dit deelproject contact gelegd met twee van de vier sterrenkoks van de gemeente Sluis: Edwin Vinke (De Kromme Watergang te Slijkplaat, twee Michelinsterren) en Syrco Bakker (Pure C te Cadzand-Bad, één Michelinster) [Fig. 12]. Ingezet is op culinaire avonden in de Sint Baafskerk in Aardenburg, idealiter als opmaat

naar een nevenbestemming in de culinaire hoek. Er is besloten voor 3 dagen een bijzondere culinaire belevenis te creëren (donderdag 11 en vrijdag 12 december) en deze belevenis op zondag 14 december uit te breiden met een Bach-concert, georganiseerd door Stichting Bach-Comité Aardenburg. Het deelproject is geslaagd, met per saldo 309 verkochte couverts, veel positieve reacties en veel publiciteit. Tevens zijn er contacten gelegd met Scalda in Terneuzen voor ondersteuning bij het deelproject. De gemeente Sluis nam het voortouw in het communicatietraject.

De verdeling van de couverts over de dagen was als volgt:

- Donderdag 11 december 2014, 65 couverts
- Vrijdag 12 december 2014, 114 couverts
- Zondag 14 december 2014, 130 couverts

Edwin Vinke van De Kromme Watergang nam de eerste en de laatste avond voor zijn rekening, Syrco Bakker van Pure C de tweede avond. De koks werkten op die avonden met hun eigen ploeg, maar beiden werden ondersteund door de leerlingen van Scalda.

¹²⁾ De gemeente Sluis telt met nog geen 24.000 inwoners 4 restaurants met in totaal 5 Michelinsterren.

Fig. 12 | Sterrenchefs Edwin Vinke en Syrco Bakker poseren in de Sint Baafs (foto Louis Drent).

De ontvangst was stijlvol en professioneel en de kerk was goed verwarmd. Syrco Bakker serveerde op 'zijn' avond bij de entree de 'Pure Cocktail', een mix van algen, limoen en zeewater, een fris drankje dat hip oogde. Als hapje was er wildpaté met vlierbes en spelt. Na dit bijzondere aperitief nam iedereen plaats aan een van de drie lange tafels voor het tweede hapje, een Connaisseur-oester met duindoornbes, rucola en foie gras.

Door de placering van de gasten aan lange tafels kon er ook gemengd worden met onbekenden. Dit droeg bij aan de gezelligheid door spontane gesprekken die ontstonden. Meer dan de helft van de gasten was afkomstig uit België, maar de herkomst was heel divers. De één had het gelezen op de Facebookpagina van de koks, de ander was er op uitnodiging van vrienden uit de streek. De bediening verliep feilloos, ruim honderd man kreeg binnen tien minuten de maaltijd voorgeschoteld met een glas wijn of water erbij. Die avond was er heilbot, met bietjes, den en schapenyoghurt, gevolgd door kabeljauw en garnalen uit Breskens met boerenkool en aardappel. Als dessert was er pure chocolade met chai massala, passievrucht en pastinaak. De avond werd afgesloten met een kopje koffie met zoetigheden.

Fig. 13 | Edwin Vinke praat na met gasten in de Sint Baafskerk in Aardenburg (foto Louis Drent).

De dagen van tweesterrenchef Edwin Vinke zijn uitstekend bevallen [Fig. 12-13]. Vinke etaleerde zijn specialiteit van visgerechten in een keur aan bijzondere combinaties zoals rode poot en mosselen met quinoa, clementine, venkel en granaatappel, heilbot en garnalen, maar ook zeebaars en zeekeet met paëllarijst, tomaat, ansjovis en huacatay. Ook bij Vinke was er een verrassend en creatief dessert van onder meer zilverspar en peterseliewortel met witte chocolade en bergamote en toffee. Iedereen bleek zeer enthousiast over de bijzondere combinatie van culinair genot in een bijzondere ambiance. Sommige mensen hadden zelfs voor twee avonden ingeschreven om beide koks te kunnen vergelijken. De zondag trok een geheel eigen publiek vanwege de combinatie met een concert georganiseerd door de Stichting Bachstad Aardenburg, die ook de kaartverkoop voor het hele evenement voor haar rekening nam.

Wat heeft dit deelproject opgeleverd, anders dan een bijzondere culinaire belevenis? Het kerkbestuur van de Sint Baafskerk was zeer enthousiast en is in de eerste maanden van 2015 begonnen met 'stamppotavonden' voor de lokale bevolking. Geen sterrenniveau, maar zeker ook smakelijk en gezellig. Ook de gemeente Sluis heeft de kerk 'ontdekt' voor bijzondere gelegenheden, zoals het organiseren van een afscheid van een gewaardeerde collega. De sterrenkoks zelf zien ook

Fig. 14 | Jongeren bereiden zich voor op het debat in de voormalige consistorie van de Grote Kerk van Groede.

kansen om meer culinaire evenementen buiten hun restaurants te gaan organiseren. Daarmee heeft dit project in ieder geval aangetoond dat religieus erfgoed en de culinaire sector elkaar prima kunnen versterken. Het project liet zien dat je via andere middelen het draagvlak voor de kerk als karakteristieke locatie kunt vergroten en dat er zelfs nog wel concrete investeringskansen voor de culinaire sector liggen. Zoals wethouder Peter Ploegaert van de gemeente Sluis het verwoordde: "Een kerkgebouw moet behouden blijven als plek van samenkomst en voor de gemeenschap om 'brood en wijn' te nuttigen."

10 | Jongerendebat

Het jongerendebat betrof een extra, niet geplande activiteit, om ook de stem van jongeren in dit project aan bod te laten komen. Het is gehouden in de reeds herbestemde Grote Kerk van Groede op 4 maart 2015. De jongeren - in de leeftijdsklasse tussen 12 en 23 en afkomstig van diverse schooltypen, van vmbo tot gymnasium - zijn geworven door middel van het jongerenpanel Jouv Zeeland van de Provincie [Fig. 14]. Daarnaast zijn er nog enkele jongeren geworven op de middelbare scholen in de gemeente Sluis. Het doel was jongeren bij het project te betrekken en te zien in hoeverre zij meer *out-of-the-box* kunnen denken dan wellicht tot op dat punt binnen dit project is gebeurd. Het debat werd georganiseerd door de Provincie Zeeland in nauwe samenwerking met SCEZ, gemeente Sluis en de Grote Kerk van Groede.

De aanwezige jongeren keken met een andere blik naar nieuwe invullingen van kerkgebouwen dan de mensen die tot dan toe in de onderzoeken en activiteiten participeerden. Zo gaven zij expliciet aan dat er (te) weinig voorzieningen voor jongeren zijn in de regio.

Fig. 15 | De Sint Jozefkerk in Arnhem doet tegenwoordig dienst als skatehal. Door de nieuwe functie komen er veel mensen in de kerk die er anders nooit zouden komen (bron: internet).

Hoewel een 'klassieke' discotheek als invulling voor een leegkomend kerkgebouw niet bij alle jongeren in goede aarde viel, kon nagenoeg iedereen zich wel vinden in bepaalde vormen van vermaak in kerkgebouwen voor jongeren. Alle jongeren hebben wel voorstellen geopperd als frisfeesten, slaapfeesten, schoolfeesten, PANN-feesten¹³⁾ en dergelijke. Een invulling als partycentrum zoals in Den Bosch¹⁴⁾ - dat in de digitale bevolkingspeiling ZEEpeil als betrekkelijk controversieel werd beschouwd - kon bij de meeste jongeren op veel enthousiasme rekenen. Ook werd een 'jongerenhangplek' nadrukkelijk genoemd. Hierbij wordt het kerkgebouw ingericht met comfortabele banken, stilteplekken voor huiswerk, Wifi, maar ook met een gladde en vlakke vloer zodat er sportactiviteiten kunnen plaatsvinden. Hoewel er door enkele jongeren kritische kanttekeningen werden geplaatst bij de skatehal in een kerkgebouw in Arnhem, kon de meerderheid daar wel mee instemmen [Fig. 15].

Een andere niet eerder genoemde bestemming betrof een voorziening voor vluchtelingen en daklozen. In dit verband werden ook activiteiten voor jongeren genoemd, dus combinaties zijn naar de mening van sommigen mogelijk.

Een opvallende overeenkomst met de deelnemers aan het eerder genoemde ZEEpeil, betrof de relatieve afkeer van commerciële bestemmingen als een supermarkt en andere detailhandel, daar waar beide groepen over het algemeen positief zijn over een restaurant of bed and breakfast. Opvallend was dat het gezondheidscentrum door jongeren minder hoog werd gewaardeerd dan door ouderen. Wel hoopten de jongeren dat de door hen geopperde suggesties konden worden meegenomen in beleid. Hier moet ook meteen de grootste beperking van het jongerendebat worden genoemd. Hoewel creatief, zullen sommige ideeën niet meteen uitvoerbaar zijn zonder een investeerder met een goed exploitatiemodel.

Sommige voorzieningen zijn te kostbaar, zeker als die alleen maar op één segment binnen de gemeente zijn gericht. Het debat wees uit, dat er bij andere generaties andere ideeën (en beperkingen) leven, waardoor er ook weer andere kansen in beeld zijn gekomen.

De rapportage van het jongerendebat is beschikbaar via de website van de SCEZ.

¹³⁾ Feesten voor LHBT-jongeren (Lesbiennes, Homo's, Biseksuelen en Transgenders), zoals deze ook bestaan in de Randstad.

¹⁴⁾ De Oranjerie ofwel de voormalige Sint Josephkerk.

Fase 3 | Project en profijt

Fig. 16 | Exterieur PKN- (voormalige Hervormde of Sion) kerk in Breskens.

Wat kun je doen met twee grote kerken in twee kleine kernen in Zeeuws-Vlaanderen? Dat was de centrale vraag in de derde fase van het project 'Kerk, Krimp en Kans. Impuls voor West-Zeeuws-Vlaanderen'. Twee architecten gingen aan de slag om voor de PKN-kerk van Breskens en voor de RK-kerk van IJzendijke een nieuwe bestemming te vinden.

De laatste fase van het project stond in het teken van de twee business cases. Hierbij is voor één kerk de aanzet gegeven om te komen tot een herbestemming en voor een ander om te komen tot een nevenbestemming. De in de voorgaande fases vergaarde informatie vormde daarbij belangrijke input. De brede trechter aan variabelen (cultuurhistorische waarde, geografische spreiding, denominatie, bereidheid tot medewerking en dergelijke) maakte het mogelijk om tot een verantwoorde en breed gedragen keuze te komen.

De twee kerken die werden geselecteerd zijn:

- PKN- (voormalige Hervormde of Sion) kerk te Breskens
- RK-kerk Onze Lieve Vrouwe ten Hemelopneming te IJzendijke

Beide kerkgebouwen opteerden niet specifiek voor een her- of nevenbestemming, maar gingen het proces 'open' in. De SCEZ trad op als facilitator, maar het voornaamste werk is gedaan door twee uitvoeringspartners die als procesbegeleider optraden: Nico Fierloos (Fierloos Architecten, Terneuzen) voor Breskens en Guido Goethals (Verplancke-Goethals Architecten, Sas van Gent) voor IJzendijke.

De architecten werden bij het project betrokken om de gesprekken te voeren, ideeën te visualiseren en de verschillende partijen te 'verleiden' tot participatie. Op 5 maart 2015 zijn de betrokkenen bij beide business cases voor het eerst gezamenlijk bijeengekomen in het gemeentehuis in Oostburg. Dit waren de kerkeigenaren,

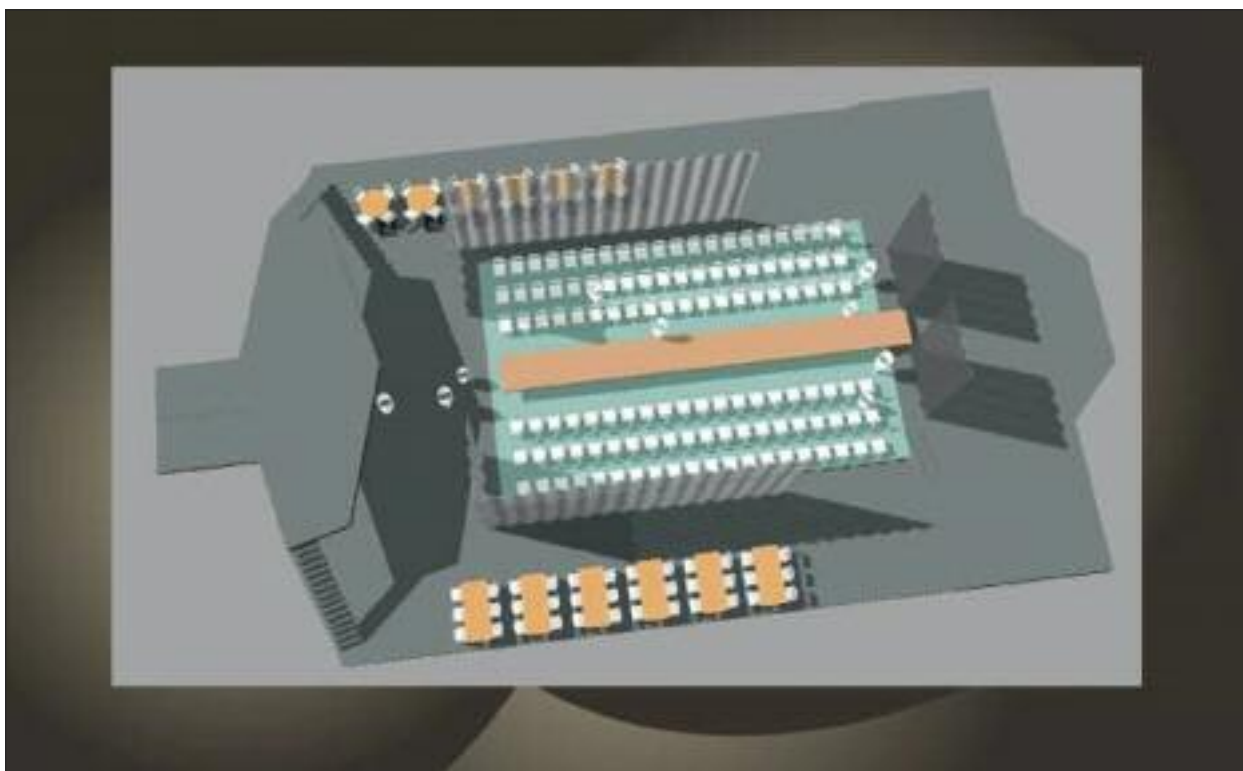

Fig. 17 | Een modeshow met catwalk of een flexibele indeling voor feesten of andere bijeenkomsten zouden in dit plan tot de mogelijkheid gaan behoren (bron: Fierloos Architecten).

vertegenwoordigers van de dorpsraden, ondernemersverenigingen, ZorgSaam, de woningbouwcorporatie, de gemeente en andere partijen met een bepaald belang ten aanzien van de betrokken kerk en kern. Naast de ontwikkeling van de business cases zijn er in de laatste fase ook andere zaken gerealiseerd. Zo is er een belangrijke start gemaakt met beleidsontwikkeling door de gemeente Sluis en zijn alle gegevens van de kerken in West-Zeeuws-Vlaanderen in een hiervoor ontwikkelde database geplaatst.

11 | Business case herbestemming Breskens

In Breskens is de architect Nico Fierloos aan de slag gegaan om tot een haalbaar plan te komen voor de PKN-kerk [Fig. 16]. Vanuit de eigen gemeenschap stond de kerk al op de nominatie om her- of nevenbestemd te worden. De situatie was echter complex. De gemeente had in Breskens in de zomer van 2015 een Multifunctioneel Centrum (MFC) gerealiseerd. Alle verenigingen, zang-koren en dergelijke die van de kerk gebruik maakten, werden min of meer 'gedwongen' gebruik te maken van het nieuwe MFC. Bovendien was het MFC het sluitstuk van het voorzieningenniveau in

Breskens. Wethouder Peter Ploegaert had al eerder toegegeven dat de gemeente hiermee in zekere zin 'kannibalerend' bezig is. Zelfs verenigingen die in eerste instantie aangaven nog wel de kerk te willen blijven gebruiken, werden door de zeer lage tarieven toch naar het MFC gelokt. Ploegaert gaf aan dat de gemeente mede door het project 'Kerk, Krimp en Kans. Impuls voor West-Zeeuws-Vlaanderen' de steven wendt en meer in wil zetten op hergebruik van beeldbepalende gebouwen, waaronder de vele kerken binnen de gemeente. De nieuwbouw van MFC's is in dat opzicht nog een erfenis uit het verleden.

Fierloos benadrukte dat de kerk de grootste ruimte in het dorp is, waar 500 mensen bij elkaar kunnen komen, meer dan in het MFC. Het zou dan ook ideaal zijn voor begrafenissen, bedrijvenborrels en grote feesten [Fig. 17]. Fierloos: "De kerk moet dan wel gestript worden, ontdaan worden van alle symboliek, zodat er geen drempel meer is voor niet gelovigen." Zo zouden in de visie van Fierloos de preekstoel en de banken moeten verdwijnen, terwijl het orgel misschien kan blijven. Door middel van doeken en panelen zouden er afscheidingen gemaakt kunnen worden om de ruimte te compartimenteren.

Fig. 18 | Interieur PKN- (voormalige Hervormde of Sion) kerk te Breskens (foto rechtsboven Peter Nicolai).

Het 'strippen' van de kerk is echter een controversiële ingreep. Als de kerk te weinig wordt aangepast zijn er wellicht mensen die geen gebruik van het gebouw willen maken omdat het nog te veel op een kerk lijkt, maar indien het gebouw te veel wordt gestript, verliest het een belangrijk deel van zijn huidige (sfeervolle) ambiance [Fig. 18]. Omdat de kaarten in Breskens al grotendeels geschilderd zijn en de overheid niet als mede-investeerder zal optreden - de overheid had alle kaarten al op het MFC gezet - zal het in Breskens nog een moeilijke zaak worden tot herbesteding te komen. Dit wordt versterkt door het feit dat bedrijven meer geïnteresseerd zijn in een locatie in de buurt van de haven dan midden in het dorp. Een ontwikkeling die ook door de Provincie Zeeland wordt gestimuleerd.

Architect Nico Fierloos zette in op het enige unieke selling point van de kerk, namelijk het gegeven dat de kerk de grootste zaalruimte biedt in het dorp en directe omgeving. Dit maakt de kerk in potentie interessant voor feesten, recepties, presentaties, trouwerijen,

uitvaarten en dergelijke. Een multifunctionele indeling is daarbij zeer gewenst om aan de verschillende vragen te kunnen voldoen. Nadeel is wel dat de kerk dan ontdaan zal moeten worden van de vaste banken en ander karakteristiek houten meubilair. Maar eenmaal ontdaan van de meeste kerkelijke interieurelementen, blijkt de ruimte goed flexibel indeelbaar. Als extra bonus beschikt de kerk ook nog over een naast gelegen zaal. Hierdoor is het ook mogelijk de kerk te verhuren en de zaal te (blijven) gebruiken voor kerkdiensten.¹⁵⁾ Een belangrijk punt van aandacht blijft het lokale draagvlak in Breskens. Er moet meer worden gedaan om mensen geïnteresseerd te krijgen om in deze kerk te investeren, waardoor de kerk een toegevoegde waarde kan krijgen voor de leefbaarheid in het dorp.

¹⁵⁾ Deze zaal wordt in de wintermaanden wel eens gebruikt om te besparen op de stookkosten.

Fig. 19 | De markante toren van de RK-kerk van IJzendijke, die al van verre te zien is.

12 | Business case nevenbestemming IJzendijke

In IJzendijke was er een andere uitgangspositie. In dit stadje heeft de gemeente Sluis nog de wens om gemeenschapsvoorzieningen te realiseren. Omdat er in het verleden nog geen keuzes waren gemaakt, heeft de gemeente haar geld nog 'in de achterzak' om daarmee bij te dragen aan een plan waarmee de gemeentelijke doelstellingen behaald kunnen worden. Guido Goethals en Geerard Gouwy van VG Architecten uit Sas van Gent onderzochten wat er met de kerk zou kunnen of moeten gebeuren. Met name het proces was daarbij van belang, want er was immers geen directe opdrachtgever met eisen en verlangens waar aan moest worden voldaan. Er lag een maatschappelijk probleem waarbij het onduidelijk was óf en wíe zich uiteindelijk over deze kerk zou gaan ontfermen. Het was dan ook

nadrukkelijk de bedoeling verschillende partijen te mobiliseren om de kerk in het stadje als het ware te 'adopter'. Geen geringe opgave in een stadje van nog geen 2.200 inwoners waar nota bene ook nog de andere kerk, de Mauritskerk (rijksmonument, 17^e-eeuws), activiteiten moet organiseren en inkomsten moet genereren om het hoofd boven water te houden.

De architecten merkten dat veel inwoners in IJzendijke groot belang hechten aan de toren van de Rooms-katholieke kerk. Deze is beeldbepalend en van grote afstand te zien [Fig. 19-20]. Makkelijker dan in Breskens was er in IJzendijke een groep mensen van verschillende achtergrond te mobiliseren die wilden meedenken over een nieuwe invulling van de kerk. De eerste fase van het afgelegde traject bestond voornamelijk uit een kennismaking met de diverse stakeholders en geïnteresseerden die interesse hadden in de herbestemming van dit kerkgebouw. Dit resulteerde in een inventarisatie van de mogelijke gebruikers. Vanzelfsprekend sprak de gemeente Sluis mee vanuit de gedachte om gemeenschapsvoorzieningen in deze kern te bundelen. Uiteindelijk konden de architecten toch gaan ontwerpen. Guido Goethals: "Diverse interviews, bijeenkomsten en overleggen met de diverse partijen leverde de nodige feedback op en zo is er geleidelijk aan een 'gezamenlijk' Programma van Eisen ontstaan." In een volgende fase zijn de architecten tot een conceptstudie gekomen - gebaseerd op dit programma van eisen - met als centraal uitgangspunt een dorps huis/MFC. Er is snel geconcludeerd dat een 'aanvullende commerciële exploitatie' noodzakelijk was om de herbestemming financieel haalbaar te maken. Vanuit de dorpsraad, de gemeente, de eigenaar en enkele ondernemers en andere organisaties is intensief meege gedacht, waarbij het enthousiasme om iets voor elkaar te brengen steeds groter werd.

Geerard Gouwy over het voorlopige eindresultaat: "Het basisconcept gaat uit van een opdeling van het kerkgebouw in een 'koud' en een 'warm' gedeelte [Fig. 21]. De vanaf de hoofdentree gezien voorste middenbeuk, is het 'koude' gedeelte en doet dienst als evenementenhal, waar bijvoorbeeld markten kunnen plaatsvinden of verkoop van streekproducten. Dit deel is ook voor andere doeleinden te gebruiken zoals exposities, beurzen en recepties. Het achterste, afsluitbare deel van het kerkgebouw huisvest het dorps huis of MFC, met een podiumfunctie voor muziek, toneel, film, evenementen, trouwfeesten en dergelijke."

Fig. 20 | Zicht op de dakruiter en het omliggende platteland.

Fig. 21 | Visualisatie van een flexibel toekomstmodel voor de kerk: opgeknipt naar warm en koud gedeelte (bron: VG Architecten).

Dit bracht de architecten op het idee dat het midden-deel van de kerk ook 'open' gemaakt zou kunnen worden. Hierdoor ontstaat ten eerste een binnenhof, maar bovenal kan er zo een forse besparing worden gemaakt op de onderhoudskosten (minder dak te onderhouden en dergelijke). De nieuwe gemaakte binnenhof kan daarbij als overloop van activiteiten fungeren. In de gaanderijen van het 'koude' deel zouden eventueel appartementen, overnachting- of woonunits gecreëerd kunnen worden.

Het plan voor IJzendijke is in het stadje met enthousiasme ontvangen. Het is van groot belang om iedereen die maar iets heeft met dit kerkgebouw bij dit project te blijven betrekken. Er moeten tijdig knopen worden doorgemaakt om tot een eindresultaat te kunnen komen. Dat wordt voorzichtig balanceren, weet Gouwy: "Men mag hierbij de financiële (zware) opgave niet uit het oog te verliezen, anderzijds is het van groot belang om de mensen enthousiast te houden om hiermee de motor van dit proces draaiende te houden. Daarnaast hopen we door het vinden van creatieve oplossingen en het faseren van ingrepen het financiële plaatje te beperken en ten slotte ook rond te krijgen."

Zowel in IJzendijke als in Breskens is de realisatie nog (zeker) geen gelopen race. Het blijft belangrijk mensen

(geïnteresseerden) enthousiast maken om in het project te willen stappen. Voor beide kerken ligt er in ieder geval een interessante blauwdruk van een mogelijke eindsituatie, rekening houdend met de specifieke situatie in beide kernen. Gouwy: "Men mag zich niet verliezen in loutere discussies zonder te durven dromen, alleen door te dromen kan men komen tot een stap voorwaarts en uiteindelijk komen tot een afronding." Het proces van een geconstateerd probleem naar een interessante verkenning van mogelijkheden (Breskens) of naar een breed gedragen visie met bijbehorend plan (IJzendijke) biedt een goed aanknopingspunt voor vervolgacties.

13 | Kerkenvisie gemeente Sluis

De kerkenvisie is een belangrijke afgeleide van het project. De gemeente Sluis staat hiervoor aan de lat. Vanuit de projectgroep is meegedacht, zijn tips gegeven en is inhoudelijke ondersteuning verleend. De vijf onderzoeken die in de eerste fase van het project zijn uitgevoerd vormen de directe input voor de beleidsmatige afweging. Op grond van de uitkomsten kunnen keuzes worden gemaakt. De bevindingen van de tweede fase kunnen worden meegenomen om verbindingen te leggen naar andere beleidsvelden. Daarmee krijgt de kerkenvisie een bredere beleidsmatige inbedding. Vanuit de projectgroep is voorgesteld te komen tot een SWOT-analyse per kerk, aangevuld met een planologische component. Er zijn ook andere 'modellen' en voorbeelden aangereikt en met de gemeente Sluis besproken. De gemeente heeft in 2015 al een stevige stap gemaakt met het opstellen van het beleid. Dit zal naar verwachting in het voorjaar van 2016 worden gepresenteerd.

14 | Database Wederopbouwkerken Zeeland

Het onderzoek naar de wederopbouwkerken in Zeeland gaf aanleiding tot de inrichting van een speciale database die profijtelijk kan zijn voor verdere beleidsontwikkeling en het maken van keuzes. Met de uitgebreide informatie in de database kan snel worden ingespeeld op kansen en bedreigingen of calamiteiten. Ook kan aan de hand van de gegevens worden geanticipeerd op toekomstige ontwikkelingen. Naast basale, feitelijke gegevens zoals bouwjaar, architect en dergelijke, zijn de kerken in de database ook voorzien van een uitgebreide waardestelling, een technische opname, contactgegevens en van andere relevante informatie. De intentie is om de database in 2016 uit te breiden met gegevens van alle kerkgebouwen in Zeeland. Zo ontstaat er een praktisch overzicht van de staat van de Zeeuwse kerken.

Conclusie en aanbevelingen

Het pilotproject 'Kerk, Krimp en Kans. Impuls voor West-Zeeuws-Vlaanderen' is uitgevoerd en afgerond nagenoeg binnen het kader zoals dat in het projectplan is weergegeven.

Op enkele fronten is er sprake geweest van vertraging, zoals bij het onderzoek naar de cultuur-historische waardestelling van de wederopbouwkerken. Anderzijds zijn er ook weer nieuwe elementen toegevoegd, zoals het jongerendebat. Niet altijd bleek het mogelijk of wenselijk om onderzoeken en activiteiten volgorde-lijk te organiseren, zoals aanvankelijk de bedoeling was. De inzet en de ideeën van de uitvoeringspartners en de respons vanuit de samenleving zorgden voor een eigen dynamiek. Een projectplan en een planning kunnen daar niet op vooruitlopen. Duidelijk is dat zonder die toegevoegde deskundigheid en respons dit project onvoldoende van de grond gekomen zou zijn.

Het opzetten van een Mamacafé, een onderzoek naar het voorzieningenniveau of een financiële analyse vereisen specifieke deskundigheid of vaardigheid. In de regio kon een brede range aan deskundigheid worden gemobiliseerd, noodzakelijk om dingen in gang te zetten en uiteindelijk ook te realiseren. Door de kerkgebouwen en de herbestemming daarvan te koppelen aan aspecten van leefbaarheid is betrokkenheid bij de bevolking gegenereerd. Bij een goede match is veel mogelijk. Tegelijk leeft het gevoel dat de opgave enorm is en het aantal oplossingen gering. Niet ieder kerkgebouw zal behouden kunnen blijven.

Fig. 22 | Zicht op de openluchtkerk van Cadzand-Bad, een type kerk dat als geen ander de relatie met het omliggende landschap, illustreert.

Het project heeft een hoop losgemaakt in de samenleving. Door middel van de interviews, de enquêtes, de internetpeiling, de gesprekken in het kader van de verschillende onderzoeken en de verschillende activiteiten is de aandacht voor en de betrokkenheid bij het religieus erfgoed in relatie tot leefbaarheid vergroot. Diverse betrokkenen hebben kenbaar gemaakt een hoop te hebben opgestoken en inzicht te hebben verworven over de (bredere) potenties van het kerkgebouw in de samenleving en de financiële parameters die van invloed zijn op mogelijke transities richting een neven- of herbestemming.

Voor de gemeente Sluis is het zaak alle informatie en inzichten goed te wegen en te vertalen in beleid, dat kansen schept voor de kerken in de verschillende kernen en voor de leefbaarheid in de kernen.

De business cases zijn geslaagd als experiment. In een van de twee kernen is dusdanige 'energie' ontstaan, dat er reële kansen zijn voor verdere uitwerking van de eerste concepten. Dit betreft de kern IJzendijke, waar kansen liggen voor een investering vanuit de gemeente in gemeenschapsvoorzieningen en dus voor de leefbaarheid. Een aanvraag voor een uitgebreid herbestemmingsonderzoek biedt de mogelijkheid verder op de ingeslagen weg door te gaan en te komen tot een concreet plan met bijbehorende investeerders. Daarnaast zal 'IJzendijke' deelnemen aan het 'kerkenadoptieproject' dat eind 2015 van start zal gaan.¹⁶⁾

In Breskens heeft een nieuw multifunctioneel centrum gezorgd voor kannibalisme ten aanzien van de activiteiten die voorheen in de kerk plaatsvonden. Hier is het een grote uitdaging een maatschappelijke of economische invulling te vinden. De zoekrichting vanuit de business case was een zinvolle, maar het daadwerkelijk vinden en committeren van een ondernemer is nog een tweede. De aanpak van het project heeft aangetoond dat juist in een dergelijke situatie extra geïnvesteerd moet worden in de netwerken binnen de samenleving. Dit is hoe dan ook in IJzendijke beter gelukt dan in Breskens.

De pilot heeft inzicht opgeleverd in de aanpak die nodig is om de kansen voor het religieus erfgoed in beeld te brengen in een regio met een dalende bevolking. Dat inzicht en de ervaringen die zijn opgedaan zullen worden gedeeld op verschillende symposia.

Daarnaast kunnen er conclusies worden getrokken en aanbevelingen worden geformuleerd die van belang zijn voor de verdere doorwerking van het project en voor de aanpak in andere krimpregio's. Deze zijn hieronder per projectfase gerangschikt.

Fase 1 | Weten en waarderen

1. Kerkgebouwen zijn *markante, beeldbepalende gebouwen* die in de beleving van veel mensen - al dan niet gelovig - een centrale plek in dorp of stad innemen. De meest volumineuze kerkgebouwen spreken het meest tot de verbeelding. Dit zijn veelal de centrale dorps- of stadskerken.
2. Sommige van deze kerken dateren uit de *Wederopbouwperiode*. Nu ze geïnventariseerd en gewaardeerd zijn, kunnen de Zeeuwse gemeenten hun verantwoordelijkheid nemen voor de waardevolle kerkgebouwen uit deze periode.
3. Het behoud van kerkgebouwen is van belang voor het behoud van een waardevolle omgeving en de *landschappelijke betekenis* [Fig. 22] die ze daarin vervullen en uiteraard ook voor de *identiteit* van een stad of dorp.
4. Vanuit de betekenis die deze gebouwen vervullen voor de bevolking, draagt het behoud van kerken bij aan de *leefbaarheid* van dorp, stad en regio.
5. De instandhouding van een kerkgebouw in een krimpgebied is een *gemeenschappelijke opgave van eigenaren, bevolking, burgerlijke overheid en bedrijfsleven*. Het is niet logisch dat de lasten van een waardevol kerkgebouw op één partij worden afgewenteld. Zonder gemeenschappelijke inspanning van meerdere partijen is behoud van kerken niet (meer) vanzelfsprekend.
6. Een *(boven)gemeentelijke regierol* is van belang bij het maken van afwegingen ten aanzien van de inzet van deze gebouwen voor de leefbaarheid door bijvoorbeeld het investeren in voorzieningen/gemeenschaps of ontmoetingsfuncties. Een beslissing ten aanzien van de ene kerk/kern heeft immers automatisch gevolgen voor een andere kerk/kern.

¹⁶⁾ Een project dat is ingezet door Stichting BOEi, in samenwerking met Stadsherstel Amsterdam, de Vereniging Beheerders van Monumentale Kerkgebouwen en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Fig. 23 | De kerk met de beste economische potenties in West-Zeeuws-Vlaanderen is de inmiddels aan de eredienst onttrokken rooms-katholieke Sint Johannes de Doper te Sluis, een stad die jaarlijks wordt bezocht door 5 miljoen (koop)toeristen.

Fase 2 | Draagvlak en drama

7. Zelfs in een krimpregio met bovengemiddeld aantal ouderen kunnen activiteiten gericht op *baby's of kinderen* renderen en bijdragen aan de leefbaarheid, ook voor jonge gezinnen.
8. Betrek *jongeren* bij herbestemmingen in relatie met krimpproblematiek. Zij hebben andere ideeën, behoeften en zijn bovendien de gebruikers van de toekomst. Oplossingen kunnen door hun betrokkenheid aan duurzaamheid winnen en tevens de betrokken kern aantrekkelijker maken voor jongeren. Bovendien zijn (een deel van de) jongeren de toekomstige bewoners, de beslissers en de beleidsmakers van de regio.
9. Betrek actief *ondernemers* bij de krimp-problematiek. Afhankelijk van het gebouw en de locatie kunnen er ondernemers gevonden worden die een commerciële functie kunnen toevoegen aan een gebouw, waar een publieke gemeenschapsfunctie op kan meeliften [Fig. 23].
10. Investeren in herbestemming van kerkgebouwen in krimpregio's - en al helemaal bij een groot object met een onrendabele top - is geen eenvoudige opgave. Een vorm van *risicospreiding* is dan zeer gewenst. Door middel van een stapeling van meerdere, in elkaars verlengde liggende functies, kunnen meerdere inkomstenbronnen gegenereerd worden en kan het zakelijk risico worden gespreid.
11. Het gebrek aan economische en maatschappelijke dynamiek in krimpregio's dwingt tot het *maken van keuzes*. Niet elk kerkgebouw kan met publieke middelen ondersteund worden. Uit de bevolkingspeiling blijkt dat de bevolking over het algemeen zou kiezen voor de meest centrale, tevens veelal het meest volumineuze, kerkgebouw. Kleinere gebouwen redden vaak zich zelf al door verbouwing tot bijvoorbeeld woonhuis.
12. De Zeeuwse bevolking - jongeren uitgezonderd - opteren over het algemeen voor de meest 'vriendelijke' en 'gangbare' oplossingen in de sociaal-culturele hoek. Het zijn bestemmingen waar vaak een hoop geld bij moet om deze te realiseren en überhaupt draaiende te houden. Soms zal er voor een meer *rigoreuze en meer economisch rendabele oplossing* gekozen moeten worden.

Fase 3 | Project en profijt

13. In een krimpgedebied is de economische dynamiek zeer beperkt en is passief wachten op een investeerder niet aan de orde. Een directe keus is er vaak niet, maar een leegkomend kerkgebouw biedt wel een prachtige kans om op een centrale plek in het stedelijk (dorps) weefsel iets te ontwikkelen dat ten gunste komt van de *hele gemeenschap* [Fig. 24].
14. *Pop up-activiteiten* kunnen een goede insteek zijn om energie los te maken en de aandacht op het gebouw te leggen en tegelijkertijd nieuwe energie in de samenleving aan te boren. En dat kan de publieke opinie over wat wel en niet kan in een kerk, ook beïnvloeden.
15. *Partiële sloop* kan een zinvolle ingreep zijn om een monumentaal kerkgebouw te behouden. Een monumentstatus mag geen 'stolp' betekenen, maar moet dynamisch geïnterpreteerd worden. De kernwaarden moeten daarbij echter zo veel mogelijk overeind blijven.
16. Een goede *doorrekening van de instandhoudings-opgave* is noodzakelijk om tot een realistisch plan te komen en kaders te stellen aan het proces. 'Eerst rekenen en dan tekenen' zou het devies bij neven- of herbestemming moeten luiden.
17. *Architecten en ontwikkelaars moeten vanuit een nieuwe rol werken.*¹⁷⁾ Hierbij staat niet meer de rechtstreekse vertaling van één opdrachtgever centraal, maar het beantwoorden van een maatschappelijk vraagstuk waarbij vele partijen betrokken zijn en waarbij het proces cruciaal is in de zoektocht naar de meest passende oplossing.

¹⁷⁾ Helemaal nieuw is dit overigens niet. Al in de jaren zeventig van de vorige eeuw waren er met 'bouwen voor de buurt' trajecten waarbij er in samenspraak met diverse partijen oplossingen voor stedenbouwkundige vraagstukken werden ontwikkeld.

Samenvatting

Religieus erfgoed kan krimp niet tegengaan. Wel zijn kerkgebouwen op verschillende manieren in te zetten voor het versterken van de leefbaarheid in krimp-regio's. Er liggen kansen om deze inzet te optimaliseren. Kerken zijn de ideale ontmoetingsplek voor de bevolking bij uitstek, een functie die het gebouw van nature al vervulde. Met de ontkerkelijking is de religieuze functie onder druk komen te staan. Deze kan deels worden vervangen door een nieuwe ontmoetingsfunctie voor bredere lagen van de bevolking. De toekomst van leegkomende kerkgebouwen moet in een interactief proces met de hele gemeenschap en alle betrokkenen, opnieuw gedefinieerd worden.

Op welke wijze en met welk gebruik kan een herbestemming een bijdrage leveren aan de leefbaarheid in de kern en op welke wijze kan deze betaald worden? Welke maatschappelijke voorzieningen kunnen in het gebouw worden gebundeld, die door de krimp ook al onder druk stonden of (bijna) verdwenen waren? Monumentale waarden zijn daarbij een belangrijke

kwaliteit die goed ingebed moeten worden in het proces van herbestemming. In geen geval mogen zij al bij voorbaat als een belemmering worden gezien om bepaalde functies te realiseren. De rol van de burgerlijke overheid is in belangrijke mate faciliterend en voorwaardenscheppend van aard. De overheid is echter geen 'pin-automaat' en er moet worden gewaakt voor te hoog gespannen verwachtingen. Ingezet moet worden op de herbestemming van kerken in kernen waar de meeste pit en energie zit of valt te genereren en waar zodoende de meeste maatschappelijke meerwaarde valt te behalen.

Architecten kunnen in de uitvoering de rol van mediator tussen de verschillende belangengroepen op zich nemen, waaronder met name ook jongeren, ondernemers en kunstenaars. Een kerk als centrale ontmoetingsplek in dorpen en steden met een bundeling van daarmee samenhangende voorzieningen biedt zonder twijfel een kwaliteitsimpuls aan de leefbaarheid in een regio met een dalende bevolking.

Fig. 24 | Een restauratieve of horecafunctie is niet hetzelfde als een gemeenschapsfunctie, maar levert in sommige gevallen ook een bijdrage aan de leefbaarheid in een dorp, zoals het nieuwe restaurant (met terras) in de kerk van Zuidzande.

Fig. 25 | Interieur van de kerk van Zuidzande (foto's Restaurant Céleste).

Bijlage 1 | Projectorganisatie

Voor de organisatie van het project is een projectgroep en een klankbordgroep opgericht. De samenstelling van beide groepen en het aantal bijeenkomsten volgt hieronder.

Projectgroep

- David Koren, SCEZ, projectleider
- Tony Veenstra, SCEZ, plaatsvervangend projectleider
- Jacquélien Pleijte, SCEZ, administratieve ondersteuning
- Wim Jakobsen, SCEZ
- Johan Gerrits, gemeente Sluis
- Patrick van Herwaarden, gemeente Sluis
- Odile de Pooter, gemeente Sluis
- Berit Sens, Provincie Zeeland, agendalidmaatschap
- Daniëlle Takens, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, agendalidmaatschap

De projectgroep is elf keer bij elkaar gekomen, alternerend in Breskens (locatie projectbureau Zwakke Schakels) en Middelburg (locatie SCEZ), te weten op:

- Woensdag 20-11-2013
- Maandag 03-02-2014
- Donderdag 27-03-2014
- Donderdag 05-06-2014
- Donderdag 14-08-2014
- Donderdag 06-11-2014
- Vrijdag 14-11-2014
- Donderdag 15-01-2015
- Donderdag 19-03-2015
- Donderdag 21-05-2015
- Donderdag 16-07-2015

Klankbordgroep

- Peter Ploegaert, gemeente Sluis, wethouder, voorzitter
- Johan Gerrits, gemeente Sluis
- Daniëlle Takens, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
- Berit Sens, Provincie Zeeland
- Wim Scholten, SCEZ
- David Koren, SCEZ
- Leo Moeleker, Bisdom Breda
- Marnix van Damme, parochie H. Andreas
- Guus Langerdaert, parochie H. Andreas
- Joke Steeneveld, dienstenorganisatie Protestantse Kerk
- Foort Groenleer, dienstenorganisatie Protestantse Kerk
- Peter Seen, Woongood Zeeuws-Vlaanderen
- Connie Nortier, dorpsraad Cadzand, namens de gezamenlijke dorpsraden
- Theo Rammelaere, dorpsraad Eede, namens de gezamenlijke dorpsraden
- Bram Verhage, Koninklijke Nederlandse Heide Maatschappij, afdeling Zeeland
- Sylvia van Waarde, ZorgSaam, Regio West-Zeeuws-Vlaanderen

De klankbordgroep is zes maal bij elkaar gekomen in Oostburg (gemeentehuis), te weten op:

- Donderdag 27-02-2014
- Donderdag 03-07-2014
- Donderdag 19-11-2014
- Donderdag 02-04-2015
- Woensdag 06-05-2015
- Vrijdag 19-06-2015

Bijlage 2 | Media-aandacht

Voor het project 'Kerk, Krimp en Kans. Impuls voor West-Zeeuws-Vlaanderen' is een communicatieplan opgesteld dat in augustus 2014 door de projectgroep is vastgesteld. De media zijn adequaat bediend door

Publicaties

[Zeeuws Erfgoed](#) (juni 2014): 'De meerwaarde van kerken voor krimpgebieden' (2 pagina's)

[Zeeuws Erfgoed](#) (september 2014): 'Zielenheil voor zeegasten en zonzzoekers' en 'Doe mee met digitaal onderzoek 'Kerk, Krimp en Kans!'' (3 pagina's)

[Zeeuws Erfgoed](#) (maart 2015): 'Koken voor Kerken' (2 pagina's); 'Rijk erkent noodsituatie kerken' (1 pagina)

[Zeeuws Erfgoed](#) (juni 2015): 'Creatieve plannen voor mogelijke herbestemming' (3 pagina's)

[Provinciale Zeeuwse Courant](#) (26-09-2014): 'In een lege kerk is bijna alles mogelijk' (2 pagina's)

[Provinciale Zeeuwse Courant](#) (29-10-2014): 'Sloop kerken onontkoombaar'

[Provinciale Zeeuwse Courant](#) (12-12-2014): 'Koken in de Sint Baafs belevenis voor koks én dinerenden'

[Provinciale Zeeuwse Courant](#) (26-02-2015): 'Jongeren praten over hergebruik kerken'

[Provinciale Zeeuwse Courant](#) (05-03-2015): 'Jongeren: maak keuzes bij hergebruik kerken' (J.D. Scheyen)

[Reformatorisch dagblad](#) (26-10-2014): 'Zeeuw kritisch over herbestemming kerk'

[Reformatorisch Dagblad](#) (04-03-2015): 'Zeeuwse jeugd brainstormt over herbestemming kerken'

[Zeeuws-Vlaams Advertentieblad](#) (17-09-2014): 'Eerste mamacafees in Zeeuws-Vlaanderen'

[Kerkbeheer \(landelijk blad PKN\)](#) (november 2014)

[Friesch Dagblad](#): 'Pilot in Zeeland over hergebruik kerken' (17-09-2014)

[Kerkklanken](#) (januari 2015) 'Koken voor kerken'

middel van onder andere persberichten, twitterberichten en persoonlijke contacten. Dit heeft geleid tot de nodige media-aandacht. Een selectie volgt hieronder.

[Tijdschrift Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed](#) (april 2015): 'De sterren van Sluis. Kansen voor Zeeuwse kerken' (Marijke Bovens)

[Kerkbeheer \(landelijk blad PKN\)](#) (juli/augustus 2015): 'Kansen voor Zeeuwse kerken'

[Bulletin Stichting Oude Zeeuwse Kerken](#) (augustus 2015): 'Project Kerk, Krimp en Kans nadert voltooiing. Hoe om te gaan met 40 kerkgebouwen in een krimpregio?' (David Koren)

[Tijdschrift Monumenten](#) (nog te verschijnen, najaar 2015)

[Jaarboek Vereniging Beheerders van Monumentale Kerkgebouwen in Nederland \(VBMK\)](#) (nog te verschijnen, najaar 2015)

Internetpagina's

www.scez.nl/kerkkrimpenkans

www.bachcomité.nl/kokenvoorkerken

www.toekomstreligieuserfgoed.nl/agenda/sterrenkoks-koken-voor-kerken

erfgoedstem.nl/digitaal-onderzoek-naar-toekomst-kerkgebouwen-zeeland/

www.zeelandzakelijk.nl/tag/krimp-kans/

www.nrp.nl/nieuws/kerk-krimp-en-kans-in-zeeland-over-hergebruik-van-kerken/

www.zeeland.nl/nieuws/bericht/19566/Digitaal_onderzoek_naar_toekomst_kerkgebouwen_in_Zeeland

monnikenwerk.pzc.wegenerwordpress.nl/ontkerkelijking/zoektocht-naar-nieuwe-kansen-voor-kerkgebouwen-in-de-gemeente-sluis

[www.nrp.nl/nieuws/pop-up-sterren-restaurant-in-monumentale-sint baafskerk](http://www.nrp.nl/nieuws/pop-up-sterren-restaurant-in-monumentale-sint-baafskerk)

www.facebook.com/praatmee.jouwzeeland/posts/611349242334531 (05-03-2015)

zeeland.blog.nl/culinair/2014/11/26/koken-de-kerk
(26-11-2014)

twitter.com/erfgoedzeeland

Digitale nieuwsbrieven

Nieuwsbrief Vereniging van Beheerders van Monumentale Kerkgebouwen, d.d. 25-02-2015: 'Kerk, Krimp en kans. Kerkenonderzoek in West-Zeeuws-Vlaanderen'

Radio en televisie

Omroep Zeeland: 'Kerk-aardenburg-voor-even-sterren-restaurant', (12-12-2014)

Omroep Zeeland: 'Koken in kerken om sluiting tegen te gaan', (12-12-2014)

Radio Schouwen-Duiveland: Interview over jongerendebat (26-02-2015)

KikkeTV (regionale omroep gemeente Sluis): 'Skaten, koken of uitgaan in de kerk? Kerkgebouwen en nieuwe functies' (01-04-2015)

Studiedagen en symposia

Symposium 'Kerk in de Kijker' (Provincie Oost-Vlaanderen), (29-10-2015)

Symposium 'Kerk, Krimp en Kans. Impuls voor West-Zeeuws-Vlaanderen', SCEZ en Platform Historische Kerken Zeeland, (05-11-2015)

Symposium 'Krimp en Erfgoed', Agenda voor het Religieus Erfgoed i.s.m de SCEZ, (12-02-2016)

L

Colofon

Uitgave: Stichting Cultureel Erfgoed Zeeland (www.scez.nl)

Tekst: David Koren

Redactie: David Koren, Wim Scholten

Foto's: Stichting Cultureel Erfgoed Zeeland
(tenzij anders vermeld)

Druk: Provincie Zeeland

Vormgeving: decreet (Ramon de Nennie)

Oplage: 150 exemplaren

© **2015:** Stichting Cultureel Erfgoed Zeeland, Middelburg

ISBN/EAN: 978-90-77567-20-3

NUR: 904

Kerk, Krimp en Kans. Impuls voor West-Zeeuws-Vlaanderen

Religieus erfgoed kan krimp niet tegengaan. Wel zijn kerkgebouwen op verschillende manieren in te zetten voor het versterken van de leefbaarheid in krimpregio's. Er liggen kansen om deze inzet te optimaliseren. Kerken zijn de ideale ontmoetingsplek voor de bevolking bij uitstek, een functie die het gebouw van nature al vervulde. Met de ontkerkelijking is de religieuze functie onder druk komen te staan. Deze kan deels worden vervangen door een nieuwe ontmoetingsfunctie voor bredere lagen van de bevolking. De toekomst van leegkomende kerkgebouwen moet in een interactief proces met de hele gemeenschap en alle betrokkenen, opnieuw gedefinieerd worden.

Op welke wijze en met welk gebruik kan een herbestemming een bijdrage leveren aan de leefbaarheid in de kern en op welke wijze kan deze betaald worden? Welke maatschappelijke voorzieningen kunnen in het gebouw worden gebundeld, die door de krimp ook al onder druk stonden of (bijna) verdwenen waren? Monumentale waarden zijn daarbij een belangrijke kwaliteit die goed ingebed moeten worden in het proces van herbestemming. In geen geval mogen zij al bij voorbaat als een belemmering worden gezien om bepaalde functies te realiseren. De rol van de burgerlijke overheid is in belangrijke mate faciliterend en voorwaardenscheppend van aard. De overheid is echter geen 'pin-automaat' en er moet worden gewaakt voor te hoog gespannen verwachtingen. Ingezet moet worden op de herbestemming van kerken in kernen waar de meeste pit en energie zit of valt te genereren en waar zodoende de meeste maatschappelijke meerwaarde valt te behalen.

Architecten kunnen in de uitvoering de rol van mediator tussen de verschillende belangengroepen op zich nemen, waaronder met name ook jongeren, ondernemers en kunstenaars. Een kerk als centrale ontmoetingsplek in dorpen en steden met een bundeling van daarmee samenhangende voorzieningen biedt zonder twijfel een kwaliteitsimpuls aan de leefbaarheid in een regio met een dalende bevolking.